

A KULTÚRÁRÓL, A KULTÚRÉRTÉKEKRŐL ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉRTÉKELÉSÉRŐL.

A ki a gondolkozásnak valamely idegen területéről jut el a legújabb német filozófiába, azt első látszatra tán semmi sem fogja annyira meglepni, mint az *érték* fogalmának tulajdonított nagy jelentőség. A puszta létnek és az értéknek, az ontológiának és az axiológiának szempontjai mint jól kidolgozott és mindenkor figyelembe vett ellentétek állanak itt egymással szemközt; a különböző értékelméleteknek se szeri, se száma; az így nyert állásfoglalásoknak és elveknek alkalmazása túlsap az egyetemes filozófia sajátos körén, és az egyes filozófiák és tudományok speciális köreibbe vezet (pl. a jogfilozófiának értéktanába); viszont az egyetemes filozófia egymáshoz méri, minősíti, osztályozza a különböző értékeket, mert az ezekre irányított érdeklődés mint a legáltalánosabb tudásnak egyik külön ága, mint *értéktan* (axiológia) igyekszik szervezkedni.

Ha e jelenség okait keressük, akkor a belső, az érdembeli okokon kívül mindenekelőtt két *történeti* motívumra bukkanunk. Az újabb német filozófia értéktani kialakulást és felépítményt keres egyrészt saját fejlődésének *hagyományaként*, másrészt *ellenhatásból* a pozitívizmussal szemben. A német idealizmus már fénykorában ott látta ragyogni a tények világa fölött az egyedüli önértéknek, az erkölcsi szabadságnak világát, s ha a nyugatról átcsapódó pozitivisták eszmehullám időközben el is takarta ezt a világot a szemek előtt, az újabb német gondolkozásnak a maga igaz hivatását helyesen ép abban kellett megtalálnia, hogy ezt az elhomályosított szemhatárt megint láthatóvá tegye. Az uralkodó pozitívizmus ugyan — a maga szülőföldjének határain túl — nem mindenütt és nem mindenütt egyformaképpen érezte a maga befolyását; de azért Németországnak, nekünk is megvolt, megvan a magunk pozitivista irányunk, hol szorosabb, hol közvetettebb összefüggésben a metafizikai, az etikai, a történeti materializmussal.

Végső eredetben minden elmélet *a gyakorlati életnek* szükségleteibe torkol. Végső eredetben az értékeknek és az értékelésnek tulajdonítandó fontosság kérdését sem történeti vagy elméleti okok döntenek el, hanem legtágabb értelemben vett emberi *idealizmusunk* határozza azt meg. Emberi természetünk-nél fogva nem vagyunk hajlandók — vagy csak egész kivételes esetekben — az egyszerű ténykérdéssel beérni. Annak megállapítása, hogy valami van és hogy miként van, csak kiindulópont lehet a gyakorlati életben: a magunkra vonatkoztatásnak, az értékelésnek, a célkitűzésnek kiindulópontja. Gyakorlati szempontból nézni valamit annyit tesz, mint az értékek szögéből nézni, s ennek szükségképeni eredményeként egyszersmind annyit, hogy az *eszmények* szögéből. Ez a nézőmód nem garantálja ugyan a legmagasabb eszmények megismerését vagy akár megközelítését; de az irányukba vezető utat mutatja és

mindenesetre emberi természetünknek idealisztikus alaphajlamát jelenti. A pozitivistáknak és materialistáknak is megvannak a maguk értékei és eszményei; az értéknélküliségben, a ténylegesben, a szükségszerűben, az anyagiban keresik és találják meg azokat.

Elmélet és gyakorlat kategóriái bizonyos értelemben összeesnek, mikor az elmélet tárgya maga a gyakorlati élet. Csak a mindent nivelláló, mert a természettudásnak mintájára formáló naturalizmus képzelhette, hogy elkerülheti az elkerülhetlent és *értékelés* nélkül fog a történelemben az emberről és az emberi dolgokról beszélhetni. Mindenesetre sikerült magát távortartania a hangos moralizálástól, midőn egyének és események helyett fejlődési irányokat és sorokat tolt történetírásában az előtérbe; de tudattalanul, a sorok között még ilyenkor is értékelt, mert a fejlődés fogalmának az értéke az előfeltevése. A német bölcsészet nem utolsó érdemének tudhatjuk be, hogy e pozitívista önképzégsnek véget vetett, s értéktanával a történetírás bölcsészeti kerestül magához a történetírói praxishoz is felhívást intézett, hogy nyílt tudatossággal vessen *számot* az értékek eszméjével, az értékelés feladatával.

Mindjobbán hódít a gondolat, a történelem (történetírás) anyagát a maga egészében egyetlen értékfogalommal megjelölni és mintegy azonosítani; *történelmi* e felfogás szerint mindaz, ami *kultúrértéket* jelent. Többnyire kevésbé világos, jól meghatározott módon használják e fogalmat. Már a szónak összetétele is kétséges lehet; t. i. hogy váljon a kultúra körébe tartozó elemeket mint ilyeneket mondja-e értékeseknek, vagy tágabb értelmezéssel mindent értékesnek jelöl meg, ami a kultúrával pozitív módon — mint kultúrigenlés — összefüggésbe hozható. Utóbbi esetben azután nemcsak a tulajdonképeni kultúrcelekedetek és -eredmények lennének *kultúrjavak*, de egyszersmind a kultúrát előkészítő vagy elősegítő, sőt a kultúraellenes cselekedetek és eredmények is, amennyiben ezek végső hatásaikban a művelődés emelésére kimutatható befolyással vannak. Ha valamely bűntény büntetőjogi törvényhozást provokál; ha a népek nagy összetűzése, a háborúk ép a kultúrjavak elpusztítása által indítanak újabb kultúrjavak termelésére, akkor az egyéni bűntény ép úgy mint a háború, vagy legalább is a rájuk vonatkozó tekintet, a kultúrértékek körébe volna utalandó. Csak a kultúra szempontjából közömbös magatartások és ezek közömbös hatásai maradnának feltétlenül e körön kívül (kultúrától üres vagy mentes tér).

A főnehézség különben nem a szóösszetételnek értelmezésében, hanem a *kultúra* fogalmazásában és meghatározásában rejlik. Kultúrán nem érthetünk egyebet, mint — funkcionális szempontból — *emberi (testi-lelki) képességeink és képességeink céltudatos használatát és fejlesztését valamely társadalmi feladat szolgálatában*, tartalmi szempontból: *annak belső és külső eredményeit*. (Mellesleg megjegyezve; „*társadalom*“ nem egyszerűen emberi összeműködést jelent, pl. egy titkos bűnszövetkezetét, *hanem* emberi összeműködést *az életcélok egészére* vonatkoztatottan.) Főnti meghatározásunk két pontban szorította meg és állapította meg közelebbről a kultúra fogalmát. Szerinte kultúráról csak ott lehet szó, ahol *céltudatos* cselekvésmódokkal van dolgunk; az emberi nyelv nem kultúrtermék, amíg öntudatlanul, mert reá irányított külön figyelem nélkül „*nő és gyarapszik*“; kultúrtermékké csak a vele való céltudatos foglalkozás, az ő nyílt szándékú művelése által lesz. A második megszorító

pont a *társas* vonatkozás kiemelése. Nem tartoznak a művelődés körébe az *antiszociális* cselekvésmódok. De nem nevezem kultúrának azt sem, ha valaki minden társas kapcsolattól függetlenül akár a legmagasabb rendű szellemi tevékenységet fejt ki; munkája csak az által válik kulturálissá, hogy valami *módon* — ha mindjárt az illetőnek szándéka ellenére is — bekapcsolódik a társas összetételbe, mert bizonyos fokú *objektivitás* és ennek megfelelő *publicitás* nélkül nincsen kultúra. Meghatározásom összhangban van egyrészt a kultúra-szó etümonával (a *colendo*, ami céltudatosságot feltételez), másrészt annak közhasználatával. Csupán azt az indokolatlan szűkítést helyesbíti, mellyel a köznyelv a kultúra fogalmát főleg a legtisztább és legértékesebb szellemi munkára, a tudományra és művészetre, s ezek intézményeire szorítja.

Nézzük most a meghatározás korolláriumait a történettudományra vonatkozólag. Minthogy a kultúra sokkal *szűkebb körű* fogalom mint a történet, *a történettudományt nem lehet egyszerűen kultúrtudománynak tekinteni* vagy vele azonosítani (az *általános* szellemi tudományoknak: a nyelvtudománynak, politikának, közgazdaságtannak stb. kérdését itt figyelmen kívül hagyjuk). A történetírói érdeklődés és szemlélet ép úgy kiterjed a *kultúra előtti*, mint a kulturális állapotokra; a történelem *a prekulturális* állapotok vizsgálatát is magában foglalja. Indokolatlan és mindenképen hibás eljárás lenne; módszertanilag és rendszertanilag egymástól azt elválasztani, ami fejlődésében együvé tartozik és csupán fejlődési folytonosságában érhető meg. Tárgyában csak akkor azonosíthatnám a történettudományt a kultúrtudománnyal, ha a kultúra fogalmát addig a határig szélesíteném ki, hogy ez mindenféle emberi cselekvésmódot magában foglal, tehát az önkéntelent és ösztönöset is. De ezáltal egyrészt teljes önkényességgel bánnék a szóval, másrészt semmitmondóan egyenlősíteném az emberi akarat megnyilatkozásait. Mert a kultúra fogalmának megvan a történettudomány *körén belül* a maga sokat jelentő fontossága; *heuristicus elv* itt a fejlődési egymásutánnak, esetleg a haladásnak kifürkészésében, megállapításában, jellemzésében. Csak az a filozófia látja ezt másként, mely a haladásnak eszméjét — a történetírói értékelésnek egészen sajátos felfogása alapján — ki szeretné rekeszteni a történettudományi szemlélet köréből és a történetbölcészetébe utalni. De nem történész az, aki nem tud vagy épenséggel nem is akar számot adni magának arról, hogy pl. mai kultúránk mennyit haladt a tudományos ismeretek felderítésében a göröghöz képest (Rickert ellen).

Az itt elmondottak egyszersmind azt is világossá teszik, hogy a kultúra fogalma amennyire fontos heurisztikus elv ja történettudomány körén belül, viszont nem teszi azt az elhatárolást fölöslegessé, amely a történettudományt — kívülről tekintve — mint *lelki-szellemi* tudományt választja a természettudományoktól külön. A kultúra-szó lélektani átírásban az emberi lelket és szellemet jelenti, de mert csak *felsőbbrendű* tevékenységében, nem léphet egyszerűen a lélek vagy szellem jelentésének helyébe. A kultúra fogalma, amint nem szakíthatja szét a tárgyilag összetartozót, nem is pótolhatja azon legmagasabb fogalmat, amelyre nekünk a történelmi tárgyak közös, általános megjelölésére szükségünk van. S miként pl. a nyelvtudomány a testi-lelki életnek egy bizonyos megnyilatkozását a fejlődésnek egész útvonalán végig — prekulturális és kulturális formájában egyaránt — kutatás tárgyává teszi,

ép mert itt mindenütt nyelvi tüneményekkel van dolga, ép így a história is bizonyos testi-lelki változások folyamatokat elsősorban tárgyi összefüggésekre és nem kulturális jellegűkre tekintettel kutat. Sem a történettudomány, sem az általános kultúrtudományok nem nélkülözhetik létezésük tárgyi fundamentumát, s ez mindkét esetben — a potiori beszélve — az emberi lélek, vagy szociális vonatkozásában és a jelentéstartalmakkal kibővítve: az emberi szellem; mert végső eredetben mindkét esetben nem kultúráról, hanem emberi szellemről van szó. Ha átvitt értelemben „természetnek“ nevezzük is az emberi lélek prekulturális készségeit és képességeit, ez a nyelvhasználat még nem teszi a prekulturális történetkutatást természettudománnyá, mert a lélektani közös alap fontosabb itt minden logikai (módszertani) következetességnél vagy költői metaforánál.

Tehát a történelem nem egyszerűen kultúrtudomány, még az a formája sem, melyet egy mindenképpen zavaros kifejezéssel *művelődéstörténetnek* neveznek és egyetemi tanszékekkel honorálnak. Meghatározásunk szerint kultúrtörténelemről csak ott lehet szó, de ott azután minden vonatkozásban lehet, ahol *céltudatos* emberi törekvésekkel van dolgunk; evvel ellentétben az, amit művelődéstörténelemnek szokás mondani, vagy prekulturális jelenségekkel foglalkozik (pl. a céltudatos művészetet megelőző használati tárgyakkal: cserepekkel és csöbrökkel), vagy pedig — a köznyelvhez simulva, de egészen indokolatlanul — művészetre és tudományra szorítja a maga tárgykörét egyéb társadalmi (gazdasági, erkölcsi, jogi stb.) tünemények kizárásával. Különös előszeretettel akar a politikai történelemmel szembehelyezkedni, mintha bizony a magasabb állámet nem lenne szoros kapcsolatban egyéb kulturális megnyilatkozásokkal, nem lenne ő maga is egy darab kultúra. Kultúrtörténelem *tautologikus* kifejezés, mihelyt a nagyobb fejlettségű társadalmak történetével foglalkozunk, mert ilyenkor minden történelem ipso facto kultúrtörténelem. Tárgyi és evvel kapcsolatos szubsztenciális szempontból legfőleg az *események* történelme lenne valamifajta egyéb történelemmel szembehelyezhető, mert az események mégis csak más formái a valóságnak, mint az általános állapotok, tulajdonságok, szokások, intézmények és eszmék. Egy efféle elkülönülésnek tényleg meglenne a maga értelme és jogosultsága, avval a megszorítással, hogy ezen *általános jellegű* történelemnek abban a mértékben kell az események történelmével összefüggésben maradnia, amelyben az általános állapotok az eseményekkel összefüggésben vannak; továbbá annak kiemelésével, hogy amennyiben ezt a történelmet kultúrtörténelemnek neveznök, megint csak rossz elnevezést használnánk, mert a történeti események magok is nagy részükben kulturális emberi cselekedetek.

Megállapításaink értelmében a történelmet úgy jellemezhetjük, hogy *az emberi szellemnek fejlődésével foglalkozik a maga prekulturális és kulturális megnyilatkozási formáiban.* „Szellem“ az *okozatos lét* birodalmára utal első sorban, „*kultúra*“ az *értékek* világára, amely a szellemi jelenségek körében idővel és fokozatos erővel bontakozik elő. Kultúra ebből a szögből nem is jelent egyebet, mint mindazon célok, eszmények, értékek foglatatát, melyeket az emberi társadalmak változó körülményeik szerint maguk elé tűznek, illetőleg magukra nézve érvényeseknek fogadnak el. De miként a szellem — legalább is fejlődési előfeltevésként — a kultúrát már magában foglalja, mert

annak, ha a kellő feltételek nem hiányoznak, szükségképpen kultúrához kell vezetnie, úgy a kultúra fogalma a szellemét mindenképpen magában zárja, mert kultúra csakis a szellem formái között, az okozatos lét módjára jelentkezhetik. A kultúra is azon összetett fogalmak egyike, amelyeknél az érték gondolatán kívül az okozatos létét sem szabad felejtenünk, mert mindkettőben van részök. S ennek következményeképpen történetírói hivatásának csak az eget tenni, aki az érték és lét ellentétét nem játssza ki egymással szemben a tárgyi összefüggések rovására; aki nem igyekszik a történelmet módszertani következetességgel kizárólag az érték fogalmára felépíteni, hátat fordítva az okozatos világnak; aki kultúrtörténelmi kutatásai közben sem feledkezik meg arról, hogy nem csupán az emberi szellem által követelt értékekről van itt szó, hanem keletkezési és továbbfejlődési okaikban megmagyarázandó jelenségekről. Ami meg azt a harmadik fogalmat illeti, amely a szellem és kultúra ellentéte mellett mintha kellemetlen fölöslegként alkalmatlankodnék, ami a *prekultúra* fogalmát illeti, vele könnyebben meg fogunk barátkozni, ha meggondoljuk azt, hogy kultúra és prekultúra nem egymást időben és jellegben mereven kizáró ellentétek, hanem az emberi lélek fokozatosságát követő átmenetek. Kultúra, azaz céltudatos törekvés az emberi cselekedetek bizonyos köreiből nagyon korán jelentkezhetik ott is, ahol egyébként kultúráról még sehogyan sem beszélhetünk; míg viszont prekulturális elemek egész napjainkig mélyen belenyúlhatnak a legmagasabbrendű kultúra életébe is, sőt utóbbinak egyes osztályai teljességgel a kultúra előtti eredményeken nyugodhatnak (ez az eset a nyelvnél).

Így hát látszólag eleget tettünk a különböző tudományos szempontoknak és igényeknek, midőn a történetírást a lelki-szellemi jelenségeknek széles bázisára állítottuk és számára feladatul jelöltük ki, hogy ép úgy foglalkozzék a prekulturális, mint a kulturális időszakokkal és állapotokkal. De a megoldás csak látszólagos. Nekünk egy lépéssel még tovább kell mennünk a történelem és kultúra fogalmainak egymásra vonatkoztatásában. Szükségünk van rá, mert a történelem *válogatást* követel a történelmi változásoknak, a történéseknek megszámlálhatatlan tömegéből, a válogatás meg viszont *válogatási elvre* szorul. Ha egyszerűen azt mondom, hogy a történelem a prehistoriával is foglalkozzék, evvel még nem állapítottam meg közelebbről, hogy a történelmi valóságnak tömegtelen esete és része közül melyekkel is kell már most foglalkoznia. A lélek vagy szellem fogalma semmiképpen sem lenne alkalmas válogatási elvnek, mert megkülönböztetés nélkül vonatkozik minden lelki vagy szellemi jelenségre, foglalja valamennyiüket maga alá. Nem fog-e, kérhetjük, maga a kultúra fogalma ilyen elvnek önként kínálkozni? A kultúra fogalmában eddig a történelmi fejlődésnek megállapítására és megítélésére nézve láttunk heurisztikus iránymutatót; most fán többet láthatunk majd benne: *a tudományos célkitűzésnek és az ennek alapján eszközölt válogatásnak elvét*; Már akkor, amidőn a kultúrát megelőző jelenségeket „prekulturálisoknak“, „még nem kulturálisoknak“ neveztük és jellemeztük (tehát *külön* szó hiányában megint csak a kultúra szavához folyamodtunk), tulajdonképpen erre az álláspontra helyezkedtünk: a kultúrát tettük meg a történelem középponti szavává és eszméjévé, melyre minden egyebet vonatkoztatunk. Már előbb szóba hoztam a „kulturális“ kifejezésnek azon tágabb értelmét, amely szerint nemcsak maga a kultúra,

de minden egyéb is annak mondható, amit avval, a kultúrával valami *módom* összefüggésbe hozhatunk. Most csak pontosabb és világosabb szavakba öntjük e gondolatot, midőn a *történelmit* akként határozzuk meg, hogy *minden az, ami vagy közvetlenül kultúrjelenség, vagy ilyennel akár tényleges összefüggésben van, akár gondolat által kapcsolatba hozható.*

Az embert a történetben csakugyan egyedül az érdekli, ami vonatkozásban áll mindenkori törekvéseivel (v. ö. a kultúráról adott meghatározásunkat, amelyben ép e törekvésekről van szó). Ezt a szubjektív mozzanatot a még: oly objektív tudás köréből sem küszöbölhetjük ki, már a tárgy megválasztásának szempontjából sem. Ha oly eleven érdeklődéssel fordulunk az elmúlt idők babonái és kegyetlenségei felé, akkor tesszük ezt azért, mert e sötét alapból bontakozott mai művelődésünk elő; ha figyelemmel kísérjük a primitív népeknek még annyira értelmetlen cselekvésmódjait és szokatlan szokásait, akkor ez azért történik, mert a még annyira értelmetlen mögött is egy és ugyanazon emberi értelemnek első kísérletei lappanganak. (Etnológia és történetírás nem lényegükben, csak azon külszerű szemléleti mód alapján különülnek el egymástól, hogy előbbi a jelenben is főnállónak látja azt, ami a múltban keletkezett.) Képzelnék el, hogy a történet valóban az lenne, aminek olykor célzatos pesszimizmus a maga egyirányú túlzásaival állítja: önös hatalmi érdekeknek vég nélküli, folyton egyformának megmaradó és egyet jelentő küzdelme minden kibékítő eredmény, minden lélektani okulás nélkül; a történet ez esetben megszűnnék általános emberi érdeklődésnek tárgya lenni, mint ahogy tényleg meg is *szűnt*, hogy az legyen, a pesszimista filozófus szemében (*Schopenhauer*, kinek pesszimista antihisztórizmusát *Nietzsche* az életakarás nevében idegen talajba ültette át). A jelen mindenkor saját *életideáljának*, kulturális törekvéseinek hálóján keresztül veszi csak észre és bírálja el a múltat, s gyakran szükségét érezi, hogy egyetlen szóba sűrítse ezen életideálját, s evvel a szóval jelölje meg már most nemcsak a történet *értelmét* és *végcélját*, hanem saját történeti érdeklődésének válogatási elvét is. Hol szabadságnak, demokráciának, felvilágosodásnak, hol reformációnak, rinascimento-nak, humanizmusnak hangzott az a szó, melyet ma kultúrának mondunk. Mert manapság a legteljesebben és a legátfogóbb módon ez a szó fejezi ki életeszmenyünket; általa minden történelem bizonyos értelemben művelődéstörténelemmé lett.

Hogy a történettudomány mennyire rászorul egy ilyen *mindent összefoglaló és egységbe záró teleologikus elvre*, minőt ma a kultúra fogalma nyújt neki, az legjobban akkor tűnik ki, midőn olyan egyéb kísérletek felé fordul figyelmünk, amelyek a történelmi tárgynak sajátos jellegét más alapon és módon igyekeztek a legáltalánosabb formában meghatározni. Egyik ilyen kísérlet abban látja a történetírói válogatás szempontjából a legfontosabb körülményt, hogy mennyire idézett elő változást, mennyire *hatott* valamely jelenség a múltban (így *E. Meyer* is). E felfogás szerint történelmi és hatásos egyértelmű. Bár e nézet láthatólag az eseményeknek egyoldalú szemléletéből alakult ki, tekintet nélkül a lassan és lappangva fejlődő kultúrállapotokra, kétségkívül a történelminek egy lényeges sajátosságát ragadja meg; valamelyes hatás nélkül egyáltalán nincsen történet, s így történeti tárgy, történelem sincsen. Ha valaki vagy valami környezetére gyakorolt minden befolyás híján fejtette ki tevékenységét, akkor ép oly kevéssé csinált történetet, mint ahogy

kultúrát nem csinált — legalább a maga kora számára — az a tudós, aki kéziratát az íróasztalban felejtette. Feltéve, hogy ez a papiros idővel előkerül az asztalfiókból, akkor első sorban nem a régmúltnak, hanem a publikálás idejének történelmi anyagává lesz; azzá teszi a hatás, melyet megjelenésével gyakorol. Ilyformán ez az egész *hatás-elmélet* alkalmas ugyan arra, hogy a *történelem lényeges* jegyeit eggyel kiegészítse; de nem alkalmas, hogy a kulturális szempontot pótolja s így fölöslegessé tegye. Mert eltekintve a hatás-fogalom határozatlanságától, a benne rejlő elv tisztán formális jellegű, amely megmondja ugyan azt, hogy miből válogassunk, de — egy zártkörű és a történelmi élet összes viszonylataira kiterjedő értékrendszer hiányában — tulajdonképpen még siem mondja meg, hogy mi mindent minő mértékben és arányban válogassunk ki, és milyen módon hozzunk egymással összefüggésbe. Ha meg maga kíván az értékmérő lenni, s a hatás *fokozatai* szerint sorakoztatja a történelmi jelenségeket egymás mellé, akkor — nem számítva azt, hogy rendet így sem fog teremteni a kulturális-történelmi értékek szövevényes, mert sokféle egymásföle- és alárendeltséget mutató világában — irányítóul legfőlegb egy immanens értékelés számára szolgálhat, de a jelen szögéből bíráló transzcendensnek semmit sem fog nyújtani.

A mondottak alapján a következőképen fogjuk fönti meghatározásunkat kiegészíteni: *történelmi mindaz, ami a múltban a kultúra fogalmával kapcsolatba hozhatóan hatott*. Tán fel sem kellene említenem, hogy e meghatározás nincsen ellentétben azzal az előzetes megállapításunkkal, hogy a kultúra az emberi szellem műve, s így végső eredetben minden történelmi *az emberi léleknek és szellemnek* kutatását jelenti.

Csak ezen előzetes megállapítások után térhetünk most a *kultúrérték* fogalmára át. Az összetétel első látszatra tautológia, mert a kultúra már maga érték, hisz értéket rejt magában; de összetételünk jól megkülönbözteti a kultúra értékeit egyéb értékektől, melyek részben bennök foglaltatnak és általok nyilatkoznak meg (az erkölcs értékei többek közt kultúrértékek is; erről a viszonyról egy külön fejezet fog értekezni: Az erkölcsi értékek és a történettudomány). Minthogy feltevésünk szerint a kultúra maga értékes, értékes lesz ez által elsősorban mindaz, amit a társadalmi feladatok szolgálatában álló emberi céltudatosság munkássága folyamán testi-lelki képességeinkben és készségeinkben kifejleszt (*szubjektív*, azaz személyekhez tapadó *kultúrértékek*) és amihez céljainak követésében időleges eredményként eljutott (*objektív kultúrértékek*); másodsor értékes lesz mindaz, ami — habár a kultúra határain innen — ennek létrejöttét pozitív módon előkészíti vagy elősegíti (*indirekt kultúrértékek*). Teljesen a kultúrérték körén kívül marad az, aminek viszonya a kultúrához közömbös vagy tisztán negatív, pl. a kultúr hanyatlás (de a belőle merítő tapasztalat már kuli úrindítékká lehet!). *Tehát nem mindennek, ami történelmi, van szükségképen kultúrértéke is; nem a kultúrérték „konstituálja” a történelmit*. A kultúrérték fogalma ép szűkebb keret, mint azon gondolaté, amelybe a kultúrán kívül a kultúrvonatkozásokat is a legmesszebbmenőin beleképzeljük.

A kultúrérték centrális jelentőségét a történettudományra nézve *Rickert* filozófiája állapította meg; ez kétségtelenül nagy érdeme, ha mint történészek nem is fogadjuk azon összes feltevéseket és következményeket, melyeknek

kíséretében kultúráról és kultúrértékekről beszél. Már e filozófiának legáltalánosabb gondolatára nézve azt kell mondanunk, hogy az érték kérdése nem választja-el egymástól hiány nélkül egyik oldalon a „természetet“, a másikon a „kultúrát“ és a „történetet“. Értékekkel a természettudományok is van dolga, midőn a fölé- és alárendeltség viszonyát ismerő szervezetekkel foglalkozik. Az anatómus tán értékelő válogatás nélkül egyforma „szeretettel“ boncolja a szívet és a lábizmokat; de a fiziológusnak, ha összképben állítja maga elé az állati organizmus működését, már többre kell becsülnie a vérkeringés szerveit, mint a szőrtakarót. Azután: kultúra és történet nem egymást fedő fogalmak és nem is állanak egymással olyan viszonyban, mint az anyag a formával. Az emberi történet a jelenségeknek egy jól elválasztható külön területe, melynek csak egy kis részét takarja a kultúra. S ha mégis a történettudomány anyagát, a történelmet a maga egészében erre a kis szigetre, a kultúrára vonatkoztattuk, ez ép csak *vonatkoztatás* és nem azonosítás. Nekünk tehát nyomatékosabban kell különbséget tennünk *közvetlen és közvetett kultúrértékek* között, mint ahogy szokásosan történik. Csupán magoknak a *kultúrjelenségeknek* vagy *-tárgyaknak* van közvetlen kultúrértékük, mely hozzájuk közhit vagy meggyőződés szerint tapad. A kultúra fogalmával vonatkozásba hozott *akulturális tárgyaknak* értékéről csakis annyiban beszélhetünk, amennyiben a vonatkoztatás reájok is derít valamit a kultúrértékek visszfényéből. Hogy akulturális tárgyaknak kultúrértékük lehet, ezt a paradoxont az a körülmény magyarázza meg, hogy vonatkoztatásunk által mi magunk vittünk bele a tárgyba olyasvalamit, ami abban eredettől fogva nem volt meg. Maga a vonatkoztatás lehetőleg tágkörű, s a tényleges összefüggések határán túl a gondolati relációkig kiterjedő legyen; protestálunk egy olyan történetfilozófia ellen, amely megelégszik azzal, hogy a mai kultúra értékeit szűkebb történeti összefüggések alapján magyarázza (*Troeltsch* ellen).

Sehogyan sem tudom *Rickert* filozófiáját arra a kérdésre nézve követni, amely a kultúrértékek és az általa „*individualisoknak*“ nevezett és tartott (helyesebben: individualizálásunk termékeiként felfogott) történeti jelenségeknek kölcsönös viszonyára vonatkozik. Aki minden történeti szingularitást (korszakot, alakulatot, eszméaramlatot stb.) egyformaképpen „*individuumnak*“ mond és ehhez hasonít, az természetesen szorosabb összefüggést fog keresni a történetben kibontakozó kultúrértékek és az individuális között. A kultúrértékek mindenesetre nem vetekedhetnek általánosság tekintetében a természettudomány fogalmaival és törvényeivel; idők, emberek, társadalmak szerint mutatkoznak másnak és másnak. De hogy a generalizálás nem idegen tőlük, azt az *általános kultúrtudományok* (mint a nyelvtudomány, a politika és szociológia, a közgazdaságtan stb.) bizonyítják a legeklektásabb módon, ami már is — önbevallás szerint — lényeges megszorítását jelenti a mondott filozófiának. Ami magát a történetet illeti, itt korszakok szerint fog váltakozni a kultúrértékeknek *általános és egyedi* jellege. Ép az úgynevezett „*művelődéstörténelem*“, a prekulturális viszonyokra támaszkodó vagy az eseményektől lehetőleg eltekintő történetírás mutat majd kevésbé egyedi vonásokat, mert itt az egyén csak kisebb szerephez jut a közösségek túlsúlyával és egyformaságával szemben. Fokozódó kultúrával a történet egyedi természete is növekedni fog; de mintha itt meg — bizonyos mértékig és bizonyos területeken — a mind

jobban összefogó társas erők kompenzálnák a másirányú fejlődésnek eredményét és juttatnák élesebb kifejezéshez a sokakban visszhangzó érzéseket és véleményeket.

Ha minden *összetett*, de egységesnek vett történeti objektum mögött szokott is kultúrárték rejleni, ebből még nem következik, hogy a historikusnak egyébmással sem lesz dolga, mint: kultúrártékekkel. A kultúra az okozatos lét világában és formái között fellépő jelenség, s a történésznek mindenkorra az marad meg elsődrendű feladatának, hogy a kérdéses jelenség keletkezési okairól, fejlődési menetéről, hatásairól, külső körülményeiről, belső tartalmáról adjon számot, amelyek külön-külön mind függetlenek lehetnek az összetett tárgy kultúrártékétől. Hogy a görögök a perzsák fölött győztek, az a kultúrártékek szögéből nézve fontos esemény volt, s a győzelem maga kultúrártéket jelent; de hogy ép Marathonnál és nem az attikai Tetropolis valamely más helyén történt a döntés, ez az értékek szempontjából irreleváns, pedig ezt a historikusnak mégis csak illik tudnia. Hogy a görögség egyáltalán nevet talált a lóra, ennek nyelvtörténeti értéke van; de hogy e név hippos-nak és nem onos-nak hangzott, az mindegy az axiologus számára, bár a görög nyelvész-historikus alaptudásába vág. Az értékek „sejtjei“ — mondaná a kultúralis „szervezet“ szociológusa — olyan „intercelluláris szövetbe“ vannak beágyazva, amelynek nincsen értéke. De hála Istennek, nem szövettani ismereteknek vagy egy „jogászi“ kazuisztikának követelményével toppan az érték fogalma a történetíró elé; ennek majd nem kell minden egyes esetben a kultúrártéket a jelenség komplexumából kihámozni; nem is az egyes értékek egymásra vonatkoztatásában és összegezésében áll majd sajátos feladata: ez marad folytatólag is annak, ami volt, a jelenségek megértésének és okozatos megmagyarázásának. De a gyakran intuitíve végzett *anyagkiválogatásnak*, a fontosság elve szerint történő *anyagelrendezésnek* és a *direkt értékelésnek* céljából végső eredetben mégis csak a kultúra eszméjéhez kell folyamodnia, mert ezen kérdések megoldásakor az abban lefektetett értékekhez fog akarva nem akarva igazodni.

Direkt értékelésről beszélek, mert az anyagkiválasztás és -elrendezés már maga értékelés. Hogy egy történeti személyt elég jelentékenynek tartok-e arra, hogy korrajzomban szerepeltessem; hogy ebben a korrajzban az erkölcsi állapotokat fogom-e előtérbe tolni; vagy esetleg a tudományosakat és művészeket: az efféle válogatás és rendezés mindenképen. Csak egy *latens* értékelés segítségével lesz megoldható. Direkt meg akkor az értékelés, midőn egyenes helyesséssel vagy helytelenítéssel, dicséréttel vagy gánccsal foglalok állást a történet alakulataival és tényezőivel szemben. Bármelyik formájáról legyen is szó, az *értékelés* mindenképen a történetírásnak elég fontos és eléggé problematikus művelete arra, hogy vele folytatólag külön foglalkozzunk.

*

* *

A tudomány az *életből* bontakozik elő. *Elméleti* és *gyakorlati* állásfoglalás eredetileg összeesnek, mert egyet jelentenek. Midőn a primitív ember küzdelmében az ellenséges természettel, hálájában a jóindulatú természet iránt a maga kezdetleges mitológiáját alakítja ki, ezt ép úgy nevezhetem védeke-

zésnek a külvilág erőivel szemben, mint készséges igyekezetnek emez erők megismerésére. A pragmatizmusnak bizonyára nincsen igaza, midőn az igazságot a praktikus magatartás közvetlen kifejezésének gondolja; de igaza van abban, hogy az igazsághoz annak segélyével, annak útján jutunk el. Elméleti és gyakorlati állásfoglalás között a szakadék csak az emberi szellem hosszas munkája után lett tátongóvá; miután ez mindazt mellékesnek ismerte fel, ami eleintén tevékenységre buzdította, az igazságkeresésnek egymagában álló célján kívül.

A *történelmet* sem elméleti okok hozták létre. A történelem történelmének, a *historiográfiának* feladata, hogy egyik fejezetében a *motivumok* ama nagy gazdagságával számoljon be, amelyek az első történeti elbeszélésekre és feljegyzésekre indítottak. Hatalmi önérték és hiúság, hűséges emlékezés és az emlékező tehetségnek támogatása, tisztelet a múlt iránt és hazaszeretet, elbeszélő kedv és kronológiai szükség tarka össze-visszaságban keveredik itt a *motivumok* és célok sokféleségében, míg végül — de még mindig az *öncélú* tudomány határain innen — a történetírásnak három iránya különül el egymástól és halad egymás mellett világos határozottsággal: az *oktató* (intellektualista: első sorban az értelemhez szóló), a *gyönyörködtető* (esztétizáló) és az *erkölcsi (hazafias) érzelmeket élesztő, igazoló* (moralizáló és voluntarisztikus, mert az akaratot irányító) történetírás. A fejlődés végső célját tekintve a középső, a gyönyörködtető mutat legtöbb rokonságot az „érdeknélküli“ történettudománnyal; Thukydides csak azért nagyobb hisztorikus Herodotosnál, mert nála a didaktikus program csupán külszerűen vezet be és okolja meg a legmélyebb emberismerettel és a legerősebb igazságszeretettel végzett megállapításokat.

Gyakorlati állásfoglalás eo ipso *értékelést* jelent, ha akár jelen, akár múlt embertársainkkal szemben történik. A történetírás első *motivumai* között maga az *értékelési kedv és akarat* is ott szerepel, amidőn magasztalás vagy gáncsolás a valakiről vagy valamiről való megemlékezésnek legfőbb indítéka. Általános emberi természetünk dicséretére legyen mondva, hogy kezdődő irodalmakban az epaimetikus fajta aránytalanul nagyobb helyet foglal el, mint a pszegisztikus (a gáncsoló); magunkat meg épenséggel csak dicsérni szoktuk, s az egiptomi és asszír feliratok fejedelmi önmagasztalásait évezredek választják el Rousseau-nak kissé perverz vallomásaitól. Az indító ok az értékelésre a történetírásban már kezdettől fogva sokkal erősebb, mint a természet megismerésében, a természettudományban. Hiányozni ugyan itt sem hiányzott, már csak azért sem, mert az embernek a természet erőinek felfogásában és megítélésben azon *természetfölötti* erökhöz és képekhez kellett igazodnia, amelyekkel fantáziája a világnak ezt a részét is benépesítette. Ha a görög racionalizmus viszonylag nagyon korán jutott el a természetnek „előítéletek nélküli“ magyarázatához, modern civilizációnknak évszázados küzdelmébe került, míg elérte azt, amit előszeretettel a „felvilágosultság“ nevével jelölt. Az emberfölöttinek, az isteninek szempontja természetesen a történetírói értékelést is sokszoros vonatkozásban befolyásolta és határozta meg a múltban; de szerepe ebben a körben mégis csak mindig kisebb volt, mint ama kényszerű körülményé, hogy nem tudunk embertársainkkal szembehelyezkedni oly módon, hogy a hozzájuk fűződő értékektől teljesen elvonatkoztassunk.

Gyakorlati állásfoglalásunkban semmi esetre nem tudunk; *tudunk-e, akarjunk-e* elméleti állásfoglalásunkban? A *pozitivizmus* felállította és bölcsészeti érvekkel támogatta alá a posztulátumot, hogy a tudomány csak avval törődjék, hogy mi van és miként van, bármiféle értékeléstől függetlenül. Mójában volt, hogy a direkt értékeléstől tartózkodjék; azonban azt az indirektet, amely az anyagválogatásban, elrendezésben, a „fontos“ és „kevésbé fontos“ közti különbségtételben a gondolatok és szavak alig észrevehető akcentusáig megnyilatkozik, önkéntelenül gyakorolta, egészen el is tekintve attól a körülménytől, hogy már filozófiai álláspontja, intellektualizmusa is magában rejtette az érték és értékelés előfeltevését.

A *modern tudományos praxis* szívesen vette azt a támogatást, melyet a pozitivizmustól saját belső fejlődésének irányában kapott, s míg garmadába hordotta össze a tények átláthatatlan tömegét, az „objektivitás“ nevében mentességet követelt az értékeléstől. Az objektivitás fogalmában csakugyan igen fontos tudományos kellék rejlik; de mintha egy kissé az idolum babonás tiszteletével vennők a szót és fogalmat körül. Reá való tekintettel és hivatkozással foglal el a *Rickert-féle* értékbölcsészet is elutasítóan merev álláspontot az értékeléssel szemben. Mintha csak saját rossz lelkiismerete üldözné ezt a mindennüti értékeket kereső és találó filozófiát: a történelmi szemléletre nézve kinyilatkoztatja, hogy ez értékelő semmi körülmények közt nem lehet. Két argumentumot használ nézete igazolására. Először különbséget tesz „értékre vonatkoztatás“ és „értékelés“ között, s a történetírói feladatot az utóbbi kizárásával az előbbire utalja; azután: kirekeszti (helyesebben: ki szeretné rekeszteni) a történetírói gondolkodás köréből a haladásnak értékelés nélkül elképzelhetetlen fogalmát.

Ha a történész bármely tetszés szerinti témával foglalkozik, akkor Rickert szerint szükségképen kultúrértékekre „*vonatkoztatja*“ kutatását, mert szerinte a történelmi vagy kultúrértéket képvisel, vagy ilyennel valamiféle kapcsolatban van. Ezen értelemben logikailag csakugyan jól elválaszthatjuk egymástól az „*értékekre vonatkoztatás*“ és „*az értékelés*“ fogalmát, s a történésznek valóban, ha már egyszer kikeresgelte vagy — ami jobban illik Rickert különbségtevéséhez — hogy úgy mondjam átutalva megkapta a valamiféle értékelés alapján „*értékeseknek*“ minősített tárgyait, folytatólag nem kell minden esetben azok értékjellegével törődnie. De ha Rickert azt mondja, hogy nem is szabad, akkor a történésztől magyarázatlanul hideg magatartást követel ép avval szemben, amit maga a lényeknek tart, a történelmi tárgyak kultúrértékével szemben. Olyan ez, mintha csak csillogó dolgokat szabadna kiválogatnom, de arról már nem engednek, hogy beszámoljak, hogy válogatás közben miért tetszett az egyiknek csillogása jobban mint a másiké. Mintha Rickert — különös következetlenséggel — itt még azt sem concedálná az értékekre vonatkozó történettudománynak, amit az értékmentes természetrajzi leírásoknak concedálnia kellene. Ami meg a *haladás* fogalmának kirekesztését illeti a történetírói gondolkodás köréből, úgy el sem tudom képzelni, hogy miként fog majd ennek a drakoni parancsnak eleget tenni az, aki pl. a görög rabszolgaság intézményére gondol, s ezt önkéntelenül a személyes szabadság mai állapotával veti egybe, s összehasonlításától sehogyan sem tudja majd azt az érzést és meggyőződést távortartani, hogy itt az emberiség történetében

erkölcsi haladás ment végbe. Ezen akaratlan eszmetársítástól bizonyára nem fogja őt a filozófus önkénye visszatartani, amely szerint a történésznek az érték *értvényéhez* semmi köze.

Akik az értékelést a történetírásból egészen eliminálni szeretnék, vagy itt legalább is a minimumra szorítani, azok tán *a történettudomány újabb fejlődését* is bizonyítékul sorakoztatják majd fel. A kételyektől ment dogmatikus ítélkezés, a hangos moralizálás és hazafiaskodás, a sorok között naivan kibukkanó önámítás: szükségképen helyesnek tartani azt, amit magunk gondolunk annak, többé nem történetírói „divat”; a történetírói értékelés, ahol megvan, lényeges változáson ment keresztül. Mindenek előtt: a *ténymegállapításnak* követelménye, a rá vonatkozó tekintet került a homloktérbe, s az értékelő rész csak ettől függésben, evvel arányban érvényesülhet; ha mint *kritikai* rész nem vált egészen külön (mint irodalomtörténeti vagy művészettörténeti kritika), terjedelmében a ténymegállapító sorok mellett kisebbé lett, összeszorult, hangnemében tudatosságának és reflexi természetének növekedtével együtt diszkrétebb, szerényebb formát öltött. Az *irányzatos* munkákat manapság jól ki tudjuk válogatni és emelni a szigorúan tudományosak köréből, s ép a tárgyra irányított figyelmünknel fogva „tárgyilagosabbak” lettünk, érzékenyebbek minden elfogultsággal szemben, nyilatkozzék meg bár személyek vagy intézmények előnyére-rovására, vallásos, nemzeti vagy politikai területen. Ezt az egész tudományos fejlődést nemcsak hogy nem is tagadhatjuk, nem is kifogásolhatjuk; jó összhangban lesz mindavval, amit majd a történetírói értékelés követelményeiről folytatólag mondunk. De minden értékelés ellen érvül nem szolgálhat, s nem bizonyít azok mellett, akik a történetírói értékelést a legjobb esetben „szükséges rossznak” fogják fel. Hiszen elegendő, ha egyelőre arra utalunk, hogy legnagyobb történészeink a legújabb időkig sohasem hagyták olvasóikat kétségben az iránt, hogy történelmők szereplő személyeit nagyoknak vagy kicsinyeknek, okosoknak vagy okatlanoknak, jóknak vagy rosszaknak tartották-e; amit nem tehettek értékelés nélkül.

Minden értékelés *értékmérőt* tételez fel, s ettől az értékmérőtől fog nem kis részben az értékelés helyessége, s így jogosultsága is függeni. Hogy a történetírás minden időben értékelt, ez csak a művelet szükségszerűsége, kikerülhetetlen volta mellett bizonyít; az értékelés jogosultságát a tudomány feltételeihez és igényeihez való alkalmazkodás fogja megadni. Értékmérőnek azon érvényesnek felvett értéket nevezzük, amelyhez viszonyítva értékelünk. Az értékmérőket illetőleg most nem tehetünk közelebbi tartalmi megállapításokat; de *formális* természetökre nézve jól körülírt tudományos követelményekkel állhatunk elő. Két ilyen, egymással kapcsolatos követelmény magától kínálkozik: a történetíró a maga önkéntelenül, intuitíve használt értékmérőit *a tudatosságnak*; izoláltan álló, mert egyetlen érzésből vagy elvből fakadó értékmérőit *a rendszerességnek* irányában fejlessze tovább. A gyakorlati életben ugyan nem szoktunk magunknak számot adni arról, hogy valamit miért tartunk jónak vagy rossznak, szépnek vagy csúnyának: ítéletünk a bennünk lapangó értékmérőnek evidenciájánál fogva önként adódik. De a tudomány folytatólagos reflexióra indít és tudatosságra törekszik; tudatosság pedig annyit jelent itt, mint saját értékmérőinket más, idegen értékmérőkkel összehasonlítani, összemérni, ezek által módosítani, esetleg helyesbíteni. Tudatosság azon

értelmi elemeknek térhódítását, horizontnövekedését jelenti itt, amelyek érték-mérőinkkel, s így egész értékelési eljárásunkkal kapcsolatosak. Ez kétségkívül *racionalizálás* s végső eredményként még sem garantálja az értékelés helyességét; de az értékek világának egy bizonyos fokú racionalizálása nélkül nincsen tudomány (legalább is általánosan művelhető tudomány nincsen), s ha ez helyességet nem is biztosít: fokozatos, mert a tudományos reflexiónak és ismereteknek összes eredményeire támaszkodó korrekktúráknak lehetőségét mindenestre nyújtja. Az érték-mérők *rendszerét* illetőleg hasonlót mondhatunk. Amennyiben pl. valamely erkölcsi kultúrérték elbírálásáról van szó, általános lélektani okoknál fogva kompetensebbnek kell majd tartanunk egy olyan érték-mérőt, amely egy erkölcsi rendszer *egészére* támaszkodik, s nem valamely izolált szubjektív erkölcsi elv alapján hozza meg a maga ítéletét.

Valamely kultúra értékeit — egymásra vonatkoztatásuk által — osztályonként és a magok egészében *zárt* rendszernek gondolhatom, s ily értelemben beszélhetek a görög nép tudományos, művészi, erkölcsi stb. értékeinek rendszeréről, vagy összefoglalóan: a görög kultúrértékek összegéről. A kultúr-értékek ezen zártkörűsége az *immanens* és *transzcendens* értékelés megkülönböztetésére ad a történetfilozófiának alkalmat. Immanensen értékel a történész, ha érték-mérőjét *a tanulmányozott kultúra köréből* veszi, s így értékelő nyilatkozataiban megmarad azon értékelési módoknak keretei között, amelyek az illető kultúrának sajátjai. Míg evvel szemben transzcendens az az értékelés, amely *bármiféle idegen*, tehát *kívül álló* érték-mérőt alkalmaz valamely kultúrára. Talán lesznek, akik az immanens értékelést nem is fogják tulajdonképeni értékelésnek tartani és mondani, hiszen, nem a kutatónak, a történésznek szögéből történik, s bizonyos értelemben inkább idegen értékelési módok megállapításának és alkalmazásának fogható fel, mintsem önálló értékelési műveletnek. De csak bizonyos értelemben! Mert a kérdéses értékelési módokat a történész a legkritikább esetben kapja készen kezeihez, ezeket neki magának kell a kultúr-állapotokból és tényekből kihámozni, s a helyeslést vagy helytelenítést is maga fogja kimondani, ha mindjárt tekintettel is a tanulmányozott kultúra körülményeire és feltételeire. De bárhogyan ítéljük is meg az immanens történeti értékelésnek logikai jellegét, az efajta értékelés mindenestre a tudományos reflexiónak egyik legnagyobb vívmánya a történelemben, mert egyszersmind minden helyes történelmi „beállításnak“ elengedhetetlen kelléke. Történelmi megértésről, méltányosságról, az anakronizmusok elkerüléséről csakis akkor beszélhetünk, ha tisztában vagyunk a *távolsággal*, amely a társadalmakat, korokat, kultúrákat egymástól időben és térben elválasztja, s e távolságra tekintettel minden társadalmat, kort és kultúrát a maga külön sajátosságai alapján bírálunk el. Helyesebben: ekként *is*, ez alapon *is* bírálunk el. Mert tudós egyoldalúság és korlátozottság azt gondolni, hogy az immanens értékelési mód a transzcendenst most már mindenképen pótolni, s így fölöslegessé fogja tenni. Látni fogjuk majd, hogy a transzcendensre, illetőleg a kettőt: a transzcendenst és immanenst egybefoglaló *szüntetikus eljárásra* folytatólag is szükségünk lesz.

A tényleges *hisztóriográfiai fejlődés* a következő. Eleintén, a történetírás kezdetében, *naívan transzcendensek* a hisztorikusok, mert önkéntelenül *saját magukat* és *jellemüket*, ennek egész érzés- és gondolkozásmódját vetítik

a múltba és személyeibe. Természetesnek képzelik, hogy a múlt emberei teljesen olyanok voltak, mint ők magok, a jelen emberei; nem látják a távolságot, amely a korokat egymástól elválasztja; nem veszik észre a különbségeket, amelyek a történeti alakulatokat korok és népek szerint másokká teszik. A renaissance-beli festőkre emlékeztetnek, akiknek vásznain korhű ruházat helyett renaissance-toilette-kben díszelgnek a bibliai személyek, férfiak és nők széles, tollas kalapokban. A kezdetleges történetírásnak nem egy vonása evvel a naiv transzcendentizmussal függ össze; mindenféle tárgyi és eszmei *anakronizmuson* kívül (Herodotosnál a perzsa nagyok sophista-módra politizálnak és filozófnak!) a *naiv racionalizmust*, később a *szümbolikus* (szimbólumokat kereső) magyarázási módokat is ez a transzcendentizmus határozza meg. A fejlett emberi ész mintájára észszerűeknek fogja fel ez a kezdetleges történetírás azon cselekvésmódokat és intézményeket is, amelyeknek a belátáshoz semmi közük, s amennyiben ily módon még sem tudja értelmessé tenni az értelmetlent, szümbolikus mélységeket tételez fel a múlt hagyatéka mögött. A múlt emberéről alkotott naiv alapfelfogás az értékelésnek minden vonatkozásában éreztetni fogja a maga hatását. Ez a naiv történetírás ugyanazon erkölcsi követelményeket kéri majd a múlttól számon, melyek jelenében kötelezőek, s a múlt egyéb kulturális állapotait és viszonyait is saját kultúrfejltségének szögéből bírálja el. Kritikai kedvének legfőleg az a tiszteletérzés szab határt, mellyel a múlt iránt — *regresszív* történetfilozófiai álláspontjának megfelelően — viseltetik.

A naiv transzcendentizmus ezt a korszakát idővel, nagy sokára az *immanenciáé* váltja fel. Tulajdonképpen, a lélektani motívumokat és célokat illetőleg, annyit jelent ez a fejlődés (ha hegeli fordulatot adunk szavainknak), hogy a „történelmi ész“ magára eszmélt, tudatosan elkülönítette magát történelmi anyagától, hogy ezt azután ép ebben az elkülönültségében állítsa a maga szeméi elé. De ez csak a végső cél; a mód rá, hogy elérhesse, ép ellenkezőleg a múlt érzés- és gondolkozásmódjába való lehetőleg teljes „*beleélés*“. E tudományos ideál szerint csakis az beszéljen és írjon a görögökről, aki maga is tud görögül — érezni és gondolkozni. De mindez természetesen, nem közvetlenül, hanem *reflexív* módon történik; a historikus összes *okaiban* és *feltételeiben* iparkodik a múltat felfogni és megmagyarázni, s ép ezért nem is fog vele szemben olyan igényeket támasztani, amelyek ama bizonyos okokkal és feltételekkel ellentétesek. Értékmérőjét nem saját magában, hanem a múltban találja meg; *feltevésszerűen* érvényeseknek fogadja el a múlt értékrendszerét, s amennyiben bírál, ezen *hipotetikus alapon* bírálja el a múlt személyeit, eszményeit és állapotait. Különben legszívesebben mindenfajta értékeléstől tartózkodik; az immanenciának gondolata, ideje is többnyire összeesik a történelmi *relativizmus* nevében követelt *objektivitás* gondolatával és idejével. Ez a történetírói praxisnak az a korszaka és felfogásmódja, melynek benső értelmét *Ranke* szavai fejezik ki a leghívebb módon: a történész igyekezzék *a saját személyét kitörölni*.

Ranke kívánsága nemcsak lehetetlenség; követést követelő, irányt szabó ideált sem fejez ki. Nemcsak arról van itt szó, hogy még egy *Grote*, sem tudta magában elnyomni az angol liberális nyárspolgárt, a demokratát és egy *Mommsen* sem a porosz katonát és imperialistát (tehát a naiv transzcenden-

tizmus önkénytelensége még a legnagyobbakban is visszarezeg; itt egyenesen azt kell hangsúlyozni, hogy transzcendencia és immanencia nem zárják ki egymást; hogy értékeléseik párhuzamosan haladhatnak egymás mellett vagy olvadhatnak esetleg egy magasabb szüntezisbe együvé; hogy bármennyire iparkodjunk is a történetet magából a történetből kiolvasni és megérteni, a transzcendens ítéleteket még sem nélkülözhetjük, *mert a történetnek csak a jelenre vonatkoztatottan van számunkra értelme*. Már a kultúra fogalmának centrális jelentőségét a történelemben számunkra ez a gondolat határozta meg; a kultúra szempontjából vizsgáljuk az egész történetet, mert a múltban saját kulturális törekvéseinknek előzményeit, előfeltevéseit látjuk. E gondolat, e vonatkoztatás alapján a történeti jelenségeknek *mintegy hozzátartozó, kiegészítő részévé* válik mindaz, ami a fejlődés további vonalán utánuk következik; mondtam már, hogy a görög rabszolgaság intézményénél nem tudunk eltekinteni a mai erkölcsi állapotoktól. Nem jelenti ez szükségképpen a történet meghamisítását; mert az immanencia megmarad: a görög rabszolgaságot gazdasági okaiban érthetőnek fogjuk találni, s az igazolhatóságnak kérdése ép ezért nem vezet majd feltétlenül etikai handabandázásokhoz. Egészen hasonló módon a görög tudományról, pl. asztronómiájokról sem beszélhetünk anélkül, hogy azt a mai csillagászati ismeretekhez ne viszonyítsuk; *fejlődési perspektívát* csak ez úton nyer minden olyan történeti jelenség, amelynek folytatása, fejlődése lett. Ép mert az egész történetet *az emberi szellem összefüggő fejlődési aktusának* fogjuk fel, nem ragadhatunk ki belőle sehol egy olyan pontot, melyet ne kellene *a maga fejlődési vonalának megelőző és következő pontjaira* vonatkoztatnunk. A történetírás ezért nem maradhat immanens, ezért kell szükségképpen transzcendensnek is lennie. A naiv transzcendentizmussal szemben, melyet előzőleg jellemeztünk, ezt a kultúra egységes fogalmából előálló, a fejlődés eszméjére támaszkodó, s az immanenciát már előfeltevésként magában rejtő transzcendentizmust *reflexív transzcendentizmusnak* fogjuk nevezni. Hüvös, elvtelen, értelmetlen, mert a pusztá tényékhez tapadó történetírás helyett csak ez a reflexív transzcendentizmus fogja a történeti megismerést kulturális törekvéseink egészéből *érthetővé és igazolhatóvá* tenni.

Van-e biztosíték arra, hogy midőn a múltat a *jelen* szögéből értékeljük; *tudományát*, művészetét és erkölcsi rendjét tudományunk, művészetünk és erkölcsi rendünk alapján bíráljuk el, *végérvényes* ítéletekhez fogunk jutni? nem azt a végnélküli sisyphosi munkát fejezi-e ki a transzcendens értékelési mód, hogy a jelen megállapításai csak addig a bizonytalan rövid időre maradnak érvényesek, míg azt egy újabb jelen nem váltotta fel? A kérdés már túllépi a fejezetünknek szánt kereteket; az örökérvényű értékek problémájára utal (v. ö. Az erkölcsi értékek és a történettudomány c. fejezetet). De talán egyelőre további megokolás nélkül is elháríthatjuk magunktól egy teljes relativizmus gondolatát és azon meggyőződésünknek adhatunk kifejezést, hogy — haladó, értékekben gyarapodó kultúrát feltételezve — azon értékmérők is mindig finomodni, precizitásukban növekedni fognak, melyekkel a múltat mérlegeljük. Haladás a tudományos ismeretekben, érettebb esztétikai ízlés, magasabb erkölcsi érzék és tisztultabb világnézet, ha nem is biztosít majd végérvényességet, bizonyára közeledést jelent majd a végső ideálhoz.

Hornyánszky Gyula.

JOG ÉS TÁRSADALOM.

(Második közlemény.)

3. Társadalom és konvenció.

Láttuk, hogy bizonyos hasonlóság van egyfelől a konstruktív technika szabályai, másfelől a jogszabályok között. Most majd viszont a különbségekre — leszünk figyelemmel, amelyek e két normafaj között fennállanak. Ily módon azután azt fogjuk találni, hogy mindkettő egy-egy általánosabb csoport-hoz tartozik, melyek egyikének „vak“, másikának öntudatos hatalom a hordozója. Vizsgáljuk meg közelebbről, mi a különbség e két általános típus között?

Akihez a norma intézve van — a norma „címzettje“ —, csakis öntudatos személyiség lehet. A heteronom normák most megkülönböztetett két csoportja között pedig az lesz a különbség, hogy az egyik típus csak *egy* öntudatos címzettet, a másik azonban legalább is *kettőt* feltételez. E két típus a valóság világának két szektorát határolja el: az egyik a *természet*; a másik, amelyben a *jogot* is keresni fogjuk, mint láttuk, legalább is két öntudatos lénynek — mint normacímzettnek — a létezését tételezi fel és pedig oly módon, hogy azok — mint egy közös hatalomtudat hordozói — között kölcsönös összefüggés, tehát — *létezőkről* lévén szó — *kölcsönhatás* legyen. Ezzel pedig a *társadalom* legáltalánosabb fogalmához jutottunk el, mint amelyet *Simmel-el* egyelőre úgy határozunk meg, hogy az „egyének közötti kölcsönhatást“⁴¹ jelent.⁴⁵ Az az általánosabb normafaj tehát, amelynek a jogszabályt alá fogjuk rendelni, a *társadalmi norma* és a *társadalom* lesz a valóságnak az a szektora, amelyben a jogszabály meghatározásához szükséges további adatokat fel kell kutatnunk. *A jogszabály meghatározása ekkép végső fokon társadalomtudományi feladat.*

Ez semmiképp sem új igazság, mert nemcsak társadalomtudósoknak, hanem a jogtudomány legkimagaslóbb bölcseleínek is feltűnt, akik közül első-sorban *Jellinek-et*, másodsorban *Somló-l* említhetjük meg. Más kérdés mindenestre az, hogy ez a megismerés feljogosít-e arra, hogy egy külön tudomány-nak, „metajurisprudenciá“-nak vagy „jogászi alaptanának a gondolatát

⁴⁵ V. ö. Soziologie 3. A. S. 4. „Ich gehe . . . von der weitesten . . . Vorstellung der Gesellschaft aus: dass sie da existiert wo raehere Individuen in Wechselwirkung treten.“ Hasonlóan Die Grundfragen der Soziologie, 2. A. S. 12., ahol ezt a kölcsönhatást mint „lelki kölcsönhatást“ precizirozza.

vessük fel és iparkodjunk logikailag igazolni.⁴⁶ A kutatás technikája szempontjából természetesen semmi ellenvetést nem lehet tenni az ellen, hogy a jognak társadalomtudományi alapvetése külön könyvben dolgoztassák fel, hogy azonban egy ily „tudomány“ mint logikai egység igazolható lenne, azt határozottan kétségbe kell vonni. Nincs annak különösebb vagy másféle különállása, mint például a hangtannak a fizikával szemben. Lehetséges, hogy ha valamely *zenész* írna egy külön akusztikai tankönyvet, annak sajátos technikai szempontjai némileg színeznék a beállítást és bizonyonnyal gyakorlatibb jelleget adnának ennek: ez a speciális színezet azonban semmi esetre sem jogosítana fel arra, hogy egy ilyen „zenészi alaptanának logikai eszméjét vessük fel. Ha ekkép hozzá is lehet járulni ahhoz, hogy a jognak társadalomtudományi alapvetését, sajátos technikai szempontjaikra való tekintettel, maguk a jogászok végezzék el, minthogy itt az ő tudományuk szempontjából is jelentős előmunkálatról — mint *Lask* mondja, „határrendezésről“ — van szó,⁴⁷ határozottan tiltakozni kell az ellen, hogy ez a határrendezés — amely épen különböző logikai módszerek és tehát különböző tudományok „árterületén“ folyik — önálló tudományos feladatnak tekintessék. A jog társadalmi alapvetése a társadalomtudomány feladatainak egyike. És az, hogy jogról van szó, nem hatalmazhatja fel a jogászokat egy társadalomtudományi problémakör logikai annexiójára.

Ezt a jogászi imperializmust *Stammler* vitte a legnagyobb túlzásba. Annak a megismerésnek a birtokában, hogy a társadalom fogalmával bizonyos normák feltételezése együttjár, azt a tételt iparkodott bizonyítani, hogy a társadalom fogalmával már egyúttal a jognak fogalma is adva van és hogy ennél fogva specifikusan társadalomtudományi beállítás nem is lehetséges másképp, mint a jog fogalmára és a jognak sajátos teleológikus törvényszerűségére való tekintettel.⁴⁸ *Stammler* koncedálja ugyan, hogy nem minden norma, amit a társas élet lehetősége feltételez, szoros értelemben vett jogszabály, de mégis akként vélekedik, hogy a társas élet törvényszerűsége nem lehet *kauzális*, hanem csak *teleológikus* törvényszerűség és hogy ekkép a társas élet tudományos megismerése nem lehet a társadalom *természettörvényeinek*, hanem csak cégtörvényeinek megismerése.⁴⁹ E tudománynak azt kell kutatnia, hogy mi a kritériuma a társas élet „helyes“ rendezésének. Helyesen a társadalom természet szerűleg csak *egyféle* lehet rendezve, minélfogva nem lehet helyes rendezésről szó ott, ahol többféle rendező szabály tekintélye érvényesül. Mivel pedig *Stammler* szerint egyedül a jog kötelező társadalmi szabály, amely tehát a maga érvényességének körét és határait maga állapítja meg, míg a többi,

⁴⁶ V. ö. *Jellinek*, Die rechtliche Natur der Staatsverträge. S. 3., *Somló*, Juristische Grundlehre, S. 5. ff. Ezt a jogászi alaptant *Moór* egy alkalommal a jog „fenomenológiájának nevezi (Bevezetés a jogfilozófiába, 31. 1.), ami nyilván félreértés, mert a jogászi alaptan *Moór*-nál is ugyanaz, ami *Somló*-nál, nevezetesen *valóságtudomány*. (V. 8. *Somló*, i. m. S. 24. „... d e juristische Grundlehre ... eine Seinswissenschaft ist.“) A fenomenologia pedig, amely tiszta fogalmi állományokkal foglalkozik, a valóságról semmit nem tud és nem is tudhat mondani. (V. 8. *Husserl*, i. m. II., S. 18. ff.)

⁴⁷ V. 8. Rechtsphilosophie (S.-A. aus der Festschrift für *Kuno Fischer*). S. 33.

⁴⁸ Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung, 4. A. S. 82. f., 98. f., 176. f., 434. f.

⁴⁹ U. o. S. 434. ff., 468., 567.

szerinte — mint láttuk — vagy a címzettek elismerésétől függ (mint a konvenció), vagy nem lévén „sérthetetlenül” kötelező, csak esetről-esetre szól (mint az önkény), arinálfogva egyedül a jog az a normafaj, amely a társas élet „törvényszerű” rendezésére és egyúttal annak tudományos vizsgálatára alapul vehető.⁵⁰

Stammler e logikai elméletének teljes cáfolatát itt nem adhatjuk. Fel is ment e kötelezettség alól az a tény, hogy *Max Weber* ezt a munkát — sajnos, befejezetlenül maradt kritikai tanulmányában — mesteri módon legnagyobbreszt elvégezte.⁵¹ Elég tehát, ha itt lényegileg leszögezzük az ő kritikai munkájának nyers eredményét, amely egyébként már a fentiekből is eléggé kiviláglik, azt ugyanis, hogy *Stammler*-nek ez a „társadalomtudománya” egyáltalában nem theoretikus, hanem praktikus alapokon nyugvó *technikai* természetű diszciplína lenne, röviden nevéen nevezve: *társadalmi politika*,⁵² *Stammler* tehát másról beszél, mint amiről mi beszélünk, mert öneki végeredményben a „helyes” társadalmi rend, mint „eszményi” társadalmi rend eszméje fekszik szívéen, mint a természetjogi gondolkodás méltó örökösének.

Bizonyos azonban, hogy *Stammler* helyes meglátásból indult ki annyira, hogy ezt a megismerést egyenesen a társadalom *Simmel*-féle meghatározásának kiigazítására használhatjuk fel. Az „egyének közötti kölcsönhatás” ugyanis csak akkor lesz sajátosan *társadalmi* természetű, hogyha ez a kölcsönhatás oly összehangzó magatartásban nyilvánul meg, amely egyúttal valamilyen legtágabb értelemben vett *kooperációt* jelent.⁵³ Az, hogy például az emberek egymást megpillantják, már magában véve *ugyancsak* „kölcsönhatást” jelent, de ez a kölcsönhatás még nem lesz társadalmi jellegű, hogyha azt nem követi valaminő összehangzó magatartás és pedig kooperatív értelemben: mert ha ez a következő magatartás például abból áll, hogy egymásnak hátat fordítva elmenekülnek, vagy hogy bírókra kelnek egymással, akkor nyilvánvalóan nem specifikusan társas összefüggésről van szó.⁵⁴ *Ily társas összefüggésről* — és ezt látta meg helyesen *Stammler* — épen *csak akkor beszélhetünk, hogyha az*

⁵⁰ u. o. S. 508. ff.

⁵¹ V. ö. R. *Stammler*'s „Überwindung“ der materialistischen Geschichtsauffassung. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Bd. 24. 1907. Jelenleg a szerző hagyatékában talált csonka „Nachtrag”-gal együtt ld.: Ges. Aufsätze zur Wissenschaftslehre. 1922. S. 291. ff., 556. ff.

⁵² V. ö. pl. *Wirtschaft und Recht*. S. 289.: „Bei der Frage nach Bestimmtheit und Gesetzmässigkeit des sozialen Lebens, handelt es sich um die *Beeinflussung* eines *geregelten* Zusammenwirkens“. *Stammler* azonban nem politikáról, hanem *filozófiáról* beszél („Sozialphilosophie“). Ebben a koncepcióban sajátos fogalomzavar bujkál, amelyről lent, a 6. szakaszban lesz szó.

⁵³ *Tönnies* is ebből a koncepcióból indul ki klasszikussá vált művében: „Die menschlichen Willen stehen in vielfachen Beziehungen zu einander: jede solche Beziehung ist eine *gegenseitige Wohnung*. . . . Diese Wirkungen sind aber entweder so beschaffen, dass sie zur Erhaltung oder so, dass sie zur Zerstörung des anderen Willens oder Leibes tendieren: bejahende oder verneinende. *Auf die Verhältnisse gegenseitiger Bejahung wird diese Theorie als auf die Gegenstände ihrer Untersuchung ausschliesslich gerichtet sein*. . . . Die durch dies positive Verhältnis gebildete Gruppe heisst . . . eine *Verbindung*“. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Grundbegriffe der reinen Soziologie. (1887.) 4. A. S. 3. - A „*Verbindung*” kifejezést *Tönnies* a szokásos „*Gesellschaft*” helyett használja, mert az utóbbinak nála szorosabb értelme van.

⁵⁴ *Simmel* csakugyan nem tesz itt különbséget s azt, „hogy az emberek egymásra ránéznek“, „Dass die Menschen sich gegenseitig anblicken“ — (Grundfragen. S. 13.) már magábanvéve is *társas kölcsönhatásnak* tartja.

egyének közötti kölcsönhatás“ értelmezésére a magatartás egy normája konstruálható, amelynek — illetőleg az abban kifejezett s a közös hatalomtudatban székelő öntudatos hatalomnak — érvényre juttatására amaz egyének kooperálnak.

Ezt pedig *Stammler* kedvéért kifejezhetjük úgy is, hogy a társas kölcsönhatás — röviden a *társadalom* — *fogalma feltételezi egy norma érvényességét*, amely a kölcsönhatásba lépő egyéni tudatok valamely összehangzó — egymásnak megfelelő — tartalmának és azzal determinált összehangzó cselekvésnek kooperatív értelmezésére alkalmas. Ez a norma tehát viszont legalább is két tudat létét és ezek valamiképp összehangzó tartalmának hatalmasságát tételezi fel: ámde csak az ugyanazon normában való azonos kifejeztetés által válik a két egyéni tudattartalom egyetlen — társadalmi — hatalmassággá és a két egyéni cselekvés egyetlen — társas — egységgé: társadalommá. *A társadalom fogalma* ekképp oly „*egyének közötti kölcsönhatást*“ jelent, amely valamely öntudatos normatív hatalomnak való kölcsönös alávetésen alapul. (Az „öntudatos hatalomnak való alávetés“ a határesetben persze öntudatlan is lehet: elemzésünk nem pszichológiai, hanem logikai.)

A társadalom fogalma tehát magába zárja a *társadalmi norma* fogalmát. De csak ezt! A *logikai* vizsgálat tovább nem vezet, és láttuk, hogy *Stammler* is csak logikai halálugrás árán tud továbbjutni. A társadalom fogalmával logikailag csak a társadalmi norma általános fogalma van adva és hogyha a társadalmi normák különös fajaihoz és ezek között a *jogszabály* fogalmához el akarunk jutni, erre nincsen más mód, mint a társadalom legáltalánosabb fogalma által határolt *tapasztalat* tartalmát venni figyelembe. Ez a tapasztalat a társadalmi kölcsönhatásnak különböző formáit foglalja magában, amelyek terjedelem, erő és tartósság tekintetében a legnagyobb változatosságot mutatják. Ha már most akceptáltuk is a *Simmel*-féle meghatározásnak azt a korrektívumát, amellyel *Stammler* elmélete szolgált, viszont nem fogadhatjuk el azt, amelyet *Paul Barth* indítványoz, aki szerint ugyanis a „kölcsönhatás“ fogalmát a „tartós“ jelzővel kell kiegészíteni.⁵⁵ *Barth* ezzel túlsókat mond, mert a társas kölcsönhatások lehetnek *izoláltak* is, amire példa egy néhány perc alatt befejezett árúcsere két különböző törzshöz tartozó és egymásnak minden tekintetben idegen vadember között. Egy ily „izolált racionális csere“ — mint *Max Weber* mondja — „egyike a szervetlen társulás határeseteknek”,⁵⁶ „ahol is a „racionális“ jelző épen a társadalmi normának fent jellemzett fogalmára utal, a „szervetlen“-ség vonása pedig oly momentumra, amely ezeket az izolált társadalmi összefüggéseket a tartósabb társadalmi összefüggéseknek egy bizonyos — később vizsgálandó — csoportjával állítja szembe. Tapasztalatunk azonban azt bizonyítja, hogy a társas élet sohasem áll pusztán izolált kölcsönhatások sorozatából, mert e kölcsönhatások legnagyobb része mindig úgy csoportosul, hogy az egyének között *tartósabb* összefüggéseket teremt. E tartósabb összefüggések különböző fajai szerint társadalmi köröket látunk keletkezni: „családi“, „állami“, „egyházi“, „kulturális“ stb. köröket. Ezek a

⁵⁵ V. ö. Philosophie der Geschichte als Soziologie. I. 2. A. S. 138

⁵⁶ Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie. Ges. Aufs. zur Wissenschaftslehre.

körök amennyiben egyenműek, kizárják, — amennyiben különműek, sokszorosan és minden lehető reláció szerint keresztezik egymást. A különmű körökben különmű normatív hatalmakat látunk érvényesülni, az egyenmű körökben egyenmű, de egymástól egyenkint különböző normatív hatalmakat.

Mit jelent közelebbről ez a „normatív hatalom”? Mily alapon tudjuk e hatalmakat egymástól megkülönböztetni? A normák megkülönböztetése nyilvánvalóan nem okoz nehézséget, a kör azonban, amelyre valamely normarend érvénye kiterjed, valaminő *valóságot* jelent, ámde nem oly *valóságot*, amely fizikailag volna elhatárolható. A társadalmi körök — még az egyenmű körök is — sohasem határolódnak el pontosan valamely földrajzi terület és még kevésbé bizonyos emberek meghatározott csoportjai szerint. Hiszen egyfelől e csoportok terjedelme változik csaknem szünet nélkül, másfelől e változó csoportokhoz tartozó egységek sohasem azonosak a természetes egyénnel, hanem azokat mindig csak bizonyos cél-viszonylatok, funkciók tekintetében: fűzik egybe: a „társadalmi kör” fogalma tehát *idealisztikus* természetű és elsősorban azt a *szempontot* jelenti, amelyen az elhatárolás alapul. így miként, ha egy éjszakai sötétségbe burkolt tájat különböző irányokból különböző reflektorok váltakozva világítanak meg, a táj más-más képet mutat: ugyanúgy váltakozó szempontok szerint más és más lesz a társadalmi kör *funkcionális* egysége, ha mindjárt a kör szubsztrátuma változatlan is marad, ha ugyanis mindig ugyanazokat a természetes egységeket fogja is össze. E funkcionális egység alkotó szempontja a normatív hatalom azonossága. Ez a normatív hatalom pedig nem egyéb, mint a kör tagjainak összehangzó akarata, amaz *akarat-egység*, amely a közös hatalomtudatra, illetőleg az egyes tudatoknak bizonyos összehangzó, egymásnak megfelelő tartalmára támaszkodik. Ez az összehangzó tudattartalom pedig valamely kötelezőnek tartott szabály, egyszóval *norma* képzete, vagy legalább is egy ily normának megfelelő, ily normában kifejezhető-képzet, amely determináló erejű, vagyis hatalmas. Röviden szólva tehát *a társadalmi kör egysége és egyúttal a normatív hatalom egysége mindenkor valamely normarend tartalomkörének megfelelő* — a normatív szabályozás céljaira vonatkozó — *akarategység*.

Fellépése — mint *Stammler* mondaná „érvényességi igénye” — szerint: minden norma kizárja más norma érvényességének elismerését a maga hatáskörében, azaz a társadalmi összefüggések ama körében, amelynek az illető-norma összefoglaló princípiuma. A normáknak ez a kölcsönös kizárólagossági, igénye ugyanaz, amit *Kelsen* „szuverenitás“-nak és amit *Stammler* „Selbst-herrlichkeit“-nak nevez és a jogszabály monopóliumának kíván tartani. A valóságban a normáknak nem *érvényessége*, hanem *hatálya* kizárólagos.

A normák érvényessége vagy azt jelenti, hogy azokat kötelezőnek *kell tartani* (autonóm normák), vagy azt, hogy kötelezőnek „*muszáj*“ *tartani* (természeti normák), vagy végül azt, hogy azokat valahol valamely körben *valósággal* kötelezőnek *tartják* (társadalmi normák). Ekkép különböző és tartalmuk tekintetében esetleg egymásnak ellentmondó normák egymás mellett egyaránt érvényesek lehetnek: a normális motiváció küzdelme az öntudatban épen innen ered. Azonban ily összeütközés esetén valóban érvényesülnie, a motivációban győznie, hatályosulnia az összeütköző normák közül épen csak egynek lehet. A hatályosság általános *a priori* valószínűsége szerint a normákat bizonyos

„rangsor“ illeti meg⁵⁷ ⁵⁸ és a társadalmi normák között e rangsor tetején a jogszabály fog állani. A priori hatályosnak kell tartani minden társadalmi normát, mert az a tény, hogy valamely szabályt valamely körben kötelezőnek tartanak és tehát hogy ez a szabály az illető körben *érvényes*, már a hatály elvont *lehetőségének* egy bizonyos minimumát jelenti. Hogy már most mi különbözteti meg azokat a normákat, amelyeket a hatályosság elvont lehetőségének kisebb vagy nagyobb *valószínűsége* illeti meg, e kérdésre azt kell felelnünk, hogy ez éppen ama normatív hatalom természetétől függ, amely az illető norma hordozója, amely hatályának biztosítására szolgál: amely az illető norma hatályának *garanciája*.

Ez a hatalom mindenképen *kényszerhatalom*: a „garancia“ fogalmával éppen a kényszerszankciók alkalmazásának elvont lehetőségét fejezzük ki. Azonban a lehető *kényszerhatalmak* tekintetében különböztetnünk kell *fizikai* és *szellemi* hatalom között. Fizikai hatalom érvényesül akkor, amidőn a nagyobb fizikai erő úrrá lesz a kisebb fizikai erő felett és erre sor kerülhet minden alkalommal, amidőn valamely normának nincsen közvetlen hatálya, amikor tehát éppen a garanciális hatalom érvényesítése válik szükségessé. A hatályos szankciókban érvényrejutó fizikai hatalom azonban csak abban az esetben azonos a garanciális normatív hatalommal, hogy ha *természeti* normáról van szó. A *társadalmi* norma garanciális hatalma sohasem fizikai, hanem mindig szellemi hatalom, amely *esetleg* fizikai hatalommal *is* rendelkezik — és nyilvánvaló, hogy már csak ezért is *több*, mint fizikai hatalom.

Vannak azonban gondolkodók, akik úgy vélik, hogy nem minden társadalmi hatalom rendelkezik fizikai erővel — így különösen az ú. n. „konvenció“ — és hogy viszont amazok között a jog a „fizikailag legerősebb hatalom“.⁵⁸ Ezek hibás disztinkciók. A társadalmi norma érvényessége a fizikai erővel való rendelkezésnek *lehetőségét* minden fokon feltételezi és nem a fizikai erőnek, hanem csak *e lehetőség valószínűségének* foka szerint beszélhetünk „erősebb“ és „gyengébb“ társadalmi hatalomról. A jognak „legerősebb“ társadalmi hatalma tehát nem jelentheti a *fizikailag* legerősebb hatalmat, már csak azért sem, mert ennek a kérdését pillanatnyi konstellációk erre vagy arra dönthetik el és egy bizonyos pillanatban épenséggel *konvencionális* hatalom is lehet a birtokosa. Pedig a konvencionális hatalom a társadalmi hatalmak közül minden bizonnyal a „leggyengébb“. *A priori* a legkisebb a valószínűsége annak, hogy valaminő érvényesnek tartott konvenció fizikai hatalmat vehessen igénybe. Amidőn azonban például egy társaságból valakit a *divat* elemi szabályaiba ütköző öltözet, vagy az *illem* elemi szabályaiba ütköző viselkedés miatt kivetetnek, a konvenció fizikai hatalma érvényesül; akkor pedig, amidőn a legjobb szervezett karhatalom sem képes megvédeni egy büntettest a feldühödött tömeg brutalitásai ellen — különösen ott, ahol, mint Észak-Amerikában,

⁵⁷ V. ö. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Sozialökonomik*. Hl. Abt. 1. Teil. S. 17.: „Zwischen Geltung und Nichtgeltung einer bestimmten Ordnung besteht alsó für die Soziologie nicht, wie für die Jurisprudenz . . . absolute Alternative. Sondern es bestehen flüssige Uebergänge zwischen beiden Fällen und *es können einander widersprechende Ordnungen nebeneinander* „geltenjede — heisst dies dann — in dem Umfang als die *Chance* besteht, dass das Handeln tatsächlich an ihr orientiert wird.“

⁵⁸ Így Moór, Bevezetés a jogfilozófiába. 172., 178., 184. 11.

ez szokássá lett anélkül, hogy jogszokásnak lehetne tekinteni —, akkor a konvenció hatalma mint pillanatnyilag legerősebb fizikai hatalom érvényesül.⁵⁹ A fizikai hatalommal való rendelkezés lehetősége — a „fizikai kényszer alkalmazásával való fenyegetés”⁶⁰ — egyenesen a társadalmi norma érvényességének egy korolláriuma, mert semmi egyebet nem jelent, mint azt, hogy az emberek bizonyos köre a normát kötelezőnek tartja, azaz érvényét elismeri és annak esetleg saját fizikai erejével is kész hatályt szerezni. íme ennyi az igazság az úgynevezett „elismerési” elméletekben. Az „elismerés” fogalmával azonban még csak általában a *társadalmi norma* és különösen a *konvenció* fogalma van adva és korántsem a *jog* fogalma. Ehhez mindenesetre több kell, mint az, hogy valamely hatalom esetleg fizikai hatalommal is rendelkezék és pedig elsősorban az, hogy *rendszeresen* rendelkezék fizikai hatalommal. Ezzel azután a társadalmi normának és a társadalmi hatalomnak a konvenció mellett egy másik válfajához érkeztünk, amely azonban még mindig nem jog: ez az „uralom”, illetőleg a „parancs”.

4. Uralom és parancs.

A *parancs* oly társadalmi norma, amelynek *uralom* a garanciája. Uralom alatt pedig oly társadalmi hatalmat kell érteni, amely fizikai hatalommal *rendszeresen* rendelkezik. Az uralom tehát oly hatalmi forma, amelyet bizonyos *állandóság* jellemez, ez az állandóság pedig valaminő *szervezettségre* utal, mert csak ez lehet a társadalmi állandóság biztosítója. A szervezett hatalomnak természetesen *szervei* vannak, ezek a szervek pedig *személyekhez kötött hatalmi funkciókat* jelentenek. Az uralmat meghatározott személyek gyakorolják mások és önmaguk felett: az uralmi szervezet legfeltűnőbb jellemvonása a hatalom „megtestesülése”, „külső hatalmak” keletkezése, a hatalom gyakorlásának módszeres megosztása az uralmi kör tagjai között. Elvben ez a megosztás lehet kizárólagos oly módon, hogy egyesek állandóan parancsolási, mások állandóan engedelmességi funkciókat látnak el, de a valóságban ily kizárólagos megosztása a funkcióknak nem igen fordul elő. Emellett az is, aki az uralmat rendszeresen gyakorolja, voltaképp egy fölötté álló hatalomnak engedelmességek: annak a hatalomnak, amely őt a parancsolás *köteleességével* ter-

⁵⁹ Ezt *Stammler* is szem elől téveszti, amidőn az „erősebb” társadalmi hatalmat már szükségképp *jogi* hatalomnak kívánja tekinteni. így: *Theorie*, S. 141. f.: „Die Macht ist in sozialen Dingen nur eine angewandte Folge eines bestimmten Rechtes, das die Möglichkeit seiner Durchsetzung gefunden hat, also in Geltung steht.“ V. ö. *Wirtschaft und Recht*. S. 316. „... um der „Stärke“ zu sein, brauchte man schon Recht.“ *Stammler* itt pompás bizonyítékát adta annak, hogy disztinkciói mily hasznavehetetlenek. Minthogy ő épenséggel csak az ő értelmében vett „érvényes jog”-nak fogalmával jutott el a társadalmi norma fogalmához, könnyen eshetett bele abba a hibába, hogy a jog hatalmát azonosítsa a társadalmi hatalommal általában. Hogy azonban ezek után min alapul a joggal szembeállított „önkényuralom”, ha nem az erősebbnek — nem-jogi — hatalmán, azt persze elfeledte megmondani.

⁶⁰ Amely *Moór* szerint hiányzik a „társadalmi hátrányoknak” egyébként tekintélyes „arzenáljából”, amely a konvenciónak rendelkezésére áll. Ez szerinte „csak a jognál van meg”, amit *Moór* is aligha vehet egészen komolyan, mert különben nem volna más értelme a „fizikailag legerősebb” szociális hataloménak, mint az, hogy fizikai kényszer alkalmazásával alaposan fenyeget — ebben pedig nem különböznék „fizikailag” *kevésbé erős* szociális hatalmaktól. (V. ö. *Moór*, i. m. 172, 181., 184. 11.)

helte meg. Igen jól illusztrálja ezt a viszonyt azoknak az úgynevezett „abszolút” fejedelmeknek a példája, akik az ő fejedelmi feladataik magaslatán állottak. *Nagy Frigyes* bizonyára tisztábban látott e tekintetben, mint sok modern jogbölcse, midőn mélyértelmű szóval önmagát „állama első szolgájának” nevezte. Mert íme itt van ama nehézségek és komplikációk egyik gyökere, amelyekről fent (a 2. szakaszban) *Stammler* úgynevezett „sérthetetlen” jogszabályával kapcsolatban volt szó. Nemcsak *Stammler*, hanem úgyszólván az egész modern jog- és államfilozófia következetesen összetéveszti a jog hatalmát a *hivatásos jogalkalmazók* vagy a mögöttük álló társas kötelékek „hatalmával”. Az uralomban egyes személyek vagy egyes csoportok uralmát vélik látni más személyek vagy más csoportok felett, összetévesztve a *normatív* hatalmat a *delegált* hatalommal, az *intézményes* hatalmat a *személyes* hatalommal, a *funkciók* hatalmát az *egyének* hatalmával. Így amidőn a modern jogelmélet „az állam önkötelezéséről” (*Jellinek*), „az államot terhelő kötelességekről” (*Kelsen*), az „igéretnormáról” (*Somló*), a hatalom „önuralmáról” (*Jhering*) beszél, következetesen összeveti az államot, vagyis a jog hatalmát a hivatásos jogalkalmazók, a hatalmat hordozó szervezetek — „kormányok” — vagy a hatalmat birtokló csoportok — „kormányzó” pártok — hatalmával. *Herbert Spencer* észrevette ezt a veszedelmes *qui-pro-quo*-t és nyomatékkal utalt arra, hogy a kormányok nem *maguk* hatalmasak, hanem *eszközei* egy hatalomnak, amely fennállott mielőtt kormányok keletkeztek volna; hogy maguk a kormányok is e hatalomnak köszönhetik keletkezésüket és hogy e hatalom lesz mindig az, amely jobban vagy kevésbé jól álcázva, általuk is tovább hat.⁶¹ Valóban ez a hatalom előttünk áll már a legkezdetlegesebb uralmi formákban és abban a valamennyi között legegyszerűbb alakban is, amelyet „családinak” nevezünk. A családfő hatalma ugyancsak nem egy természetes személy, az apa vagy az anya uralmát jelenti, hanem egy személytelen akarategység uralmát, amelynek az apa vagy anyja, mint természetes személy a többiekkel egyformán van alárendelve. A norma egyformán kötelezi összes címzettét és ezek között természetesen azokat is, akik hivatásos alkalmazói, akik személyükhöz kötött funkciók által a normatív hatalomnak legfeltűnőbb hordozói. Ámde ez a különbség nem releváns, mert a norma attitűdjéből következik, hogy minden címzettét feltételezett norma-alkalmazónak tekint. Már pedig minden norma-alkalmazó a hatalom hordozója. A hatalom úgynevezett „önkötelezése” tehát a hatalom legfeltűnőbb hordozóinak, más szóval: a norma *bizonyos* címzetteinek kötelezését jelenti, ez pedig merő pleonazmus; *a hatalom „önkötelezése” semmi mást nem jelent, mint a norma kötelezőségét.*⁶² A tévedés abból ered, hogy a

⁶¹ „The tendency . . . to associate power with the visible agency exercising it rather than with its inconspicuous source, has . . . a vitiating influence on conceptions at large, and among others, on political ones. Though the habit, general in past times, of regarding the powers of governments as inherent, has been . . . a good deal qualified: yet, even now, there is no clear apprehension of the fact that governments are not themselves powerful, but are the instrumentalities of a power. This power existed before governments arose; governments were themselves produced by it; and it ever continues to be that which, disguised more or less completely, works through them.” *The Principles of Sociology*, §. 466. (Vol. II, p. 318.)

⁶² Ez a kötelezőség azután kétféle fog jelenteni: *jogi* és *politikai* kötelezőséget. Egyelőre csak az előbbire vagyunk figyelemmel, az utóbbit már érintettük *Stammler* bírálatánál (Unverletz-barkeit) és alaposabban fogjuk szemügyre venni a befejező szakaszban.

hatalom hordozóit a *norma* hordozójával, tehát *magával a hatalommal* vétik össze. A hatalom azonban nem kötheti meg magát, mert ezzel megszűnnék „hatalom” lenni, képtelenné válnék a normatív funkciókra: egyszer tételezett szabályait többé nem volna *hatalma* módosítani!

A szervezett társadalmi körökben *in concreto* az uralmi jelleg kisebb vagy nagyobb aszerint, hogy azok mily mértékben rendelkeznek és mily erejű fizikai hatalommal. *Teljes* az uralmi jelleg csak oly akaratkörökben lesz, amelyek fizikai *túlerővel* rendelkeznek rendszeresen. Ily teljes uralmi formát kettőt különböztetünk meg: az egyik az „önkéntény”, a másik az „állam” uralma.

Az a meghatározás, amelyet itt a teljes uralomról alkottunk minden további részletezés nélkül, voltaképp az *önkéntényuralom* meghatározására is alkalmas. Épen csak egy szócskával kell korlátozni: önkényuralomnak azt a normatív társadalmi hatalmat fogjuk nevezni, amely fizikai túlerővel rendszeresen rendelkezik, de *csak* ezzel rendelkezik rendszeresen. Az önkényuralom oly normatív hatalmat jelent, amely csak ebben a vonatkozásban hatályos, amelynek fizikai túlereje állandó érvényesítésével kell normái hatályát biztosítania vagy kierőszakolnia: az *önkéntényuralom* „*fizikailag legerősebb társadalmi hatalom*” — ahogyan láttuk, mások a jog uralmát igyekeznek jellemezni —, *amelynek bizonyos relatív állandósága van*. A konvenció csak pillanatnyilag lehet a legnagyobb fizikai erő birtokában, az önkény ehhez képest aránylag hosszú ideig. Ha azonban a fizikailag tartósabban legerősebb társadalmi hatalmat már jogi hatalomnak kívánnék tekinteni, akkor jognak, állami hatalomnak kellene tartanunk vad hordák, kalóz bandák átmeneti hullámszerű uralmát, valamint polgárháborúkból, forradalmi örvényekből felvetődő rövidlélekzetű párturalmatkat is, amelyek pedig voltaképp nem folytatják, hanem csak megbontják a jogrendnek, az állami létnek folytonosságát. A jog hatalma szünetelhet, a „jogüres tér” nem is épen ritka tapasztalati jelenség, holott a legerősebb hatalom mindig fennáll, ha mindjárt pillanatnyilag változhatik is a hordozója: „hatalomüres tér” még nem volt tapasztalható. *Konvencionális* ez a hatalom, ha futólag összeverődött „tömeg”, szervezetlen „csoport”, — *uralmi* jellegű, ha szervezett fizikai erő a garanciája.⁶³ Ahhoz azonban, hogy az uralom *jogi* jellegűnek tekintessék, nem elég, hogy a címzetteknek fizikai hatalommá szervezett része — a „karhatalom” — kell, hogy a címzettek összessége is általában alávesse magát a hatalmi parancsoknak.

Ezzel eljutottunk a *jogi hatalom*, ama hatalom problémájához, amely az államnak nevezett uralmi körben jogi normák valaminő zárt rendje — a „jogrend” — által érvényesül és amelyet ezért *államhatalom*-nak is nevezhetünk.

⁶³ Azok a gondolkodók, akik felismerték a garancia fogalmának jelentőségét, sajátos módon mind megállottak az *uralom* formájánál, megoldatlanul hagyva a *jogi uralom* problémáját, így — mint láttuk — *Jellinek* (v. 8. fent, a 25. jegyzettel); úgyszintén *M. Weber* (. . . als „Recht“ gilt uns soziologisch eine in ihrer empirischen Geltung durch einen „Zwangapparat“ ... garantierte Ordnung. Wissenschaftslehre, S. 421) és *Dékány*, aki szerint az állam szabályai, a *jogszabályok* mögött „szervezett garancia” van. (V. ö. A politikai párt társadalombölcselete. Társadalomtudományi 1924. 57.1.) Ámde egy rablóbanda „szabályai” mögött is „szervezett garancia” áll és talán épen ennek az ellenvetésnek a megelőzésére nevezte máshol *Dékány* az államot „önfegyelmezett hataloménak. (A társadalmi normák stb. Athenaeum. 1923. 13. 1.) Ezt a minősítést azonban így nem fogadhatjuk el, az épen előadott okokból; hogy *máskülönb*en minő igazságot fejezhet ki, az pedig még probléma, amely kibetűzésre vár. (V. ö. 6. szakasz.)

Ezt a problémát így sajátos formájában csak az úgynevezett „követési“ elméletek látták meg.⁶⁴ Ezek az elméletek felismerték azt, hogy az állam hatalmas rendszeresen hatályos hatalom, amennyiben normáinak rendje, a jogrend a címzettek részéről rendszerint követésre talál. Eszerint a jogszabály oly norma, amely valamely rendszeresen hatályos normarendhez, „jogrendéhez“, „állami rend“-hez tartozik, amelynek tehát rendszeresen érvényesülő hatalom a biztossítká. Ezek az elméletek mindazonáltal túlzásba estek, midőn azt hitték, hogy a tényállásnak illetén tisztázásával a problémát meg is oldották. Ezzel a probléma éppen csak hogy „fel van téve“.

Az, hogy az államnak nevezett hatalom parancsait a címzettek rendszeresen követik, mindenekelőtt csak *feltevés*, amelynek szabatos igazolása leküzdhetetlen nehézségbe ütköznék minden adott esetben. Így joggal vetette ellen e felfogásnak *Kelsen* azt, hogy a rendszeres követés ténye csak a releváns esetek többségével volna bizonyítható, ennek a többségnek a kimutatására pedig vajmi nehezen lehetne vállalkozni.⁶⁴ ⁶⁵ Ha talán ez ellen a követési elmélet hívei azt hozhatnák fel, hogy nem az esetek többségéről, hanem csak arról van szó, hogy az államnak nevezett „legerősebb“, „legfőbb“ hatalom a többieknél *nagyobb sikerrel* érvényesítse a maga szabályait,⁶⁶ ez megint oly feltevés, amely objektíve, tárgyilag sohasem lesz igazolható. Szerencsére oly területen járunk, ahol a hipotetikus értelmezésnél többet tudunk elérni: nem a „természet“, hanem a „kultúra“ — ha úgy tetszik a „szellem“ — területén, ahol a tüneményeknek nemcsak megismerésére, hanem indokolására, nemcsak magyarázatára, hanem *megértésére* is képesek vagyunk.⁶⁷ Itt pedig nem fogjuk beérni hipotetikus *objektív* jellemzéssel, minővel a követési elmélet szolgál. Sohasem kívülről megfigyelt nyilvánulatoknak mozaikszerű összerakása útján ismerünk meg valaminő szellemi tüneményt: a végtelenig szaporíthatjuk a vonások felsorolását és még mindig csak a hipotetikus külső tapasztalat mezején maradunk. Ehelyett *szubjektív* beállításra van szükségünk, hogy problémánkon úrrá legyünk: a „társas lélek“-be kell elmerülnünk és onnan emelnünk ki egy „értetető“ *motívumot*, amely mindnyájunkban él, amelynek bizonyító erejét nem szükséges a végtelenbe vesző objektív tapasztalat hipotetikus erejű adataival igazolnunk; ellenkezőleg azt fogjuk találni, hogy a tapasztalat jellemző adatai, ama vonások, melyeket a követési elmélet helyesen sorol fel, mind csak *következései* ennek a motivációnak.

5. Állam és jog.

Azt mondtuk, hogy a fizikai erővel való rendelkezés valószínűségének foka szerint beszélhetünk erősebb vagy gyengébb társadalmi hatalomról és hogy a legerősebb társadalmi hatalom ebben az értelemben a jog hatalma, más szóval

⁶⁴ A kifejezést *Moór*-tói veszem át. V. ö. i. m. 164. 1.

⁶⁵ V. ö. *Kelsen*, Hauptprobleme, S. 51.

⁶⁶ Miként *Somló* határozza meg a „legfőbb“ hatalmat. I. m. S. 93.

⁶⁷ A „megértés“ (Verstehen) fogalmából következő logikai problémákat ezzel természetesen csak érintjük és azok kifejtésére más alkalommal, a társadalomtudományok logikai alapvetésével kapcsolatban szándékozunk kísérletet tenni.

az államhatalom lesz. A konvenció csak *esetleg* rendelkezik fizikai erővel, az uralom *rendszeresen*, az önkényuralom fizikai *túlerővel* rendelkezik rendszeresen, a jog uralma végül fizikai túlerővel *kétségtelenül* rendelkezik. íme ezzel a vonással már valami szubjektívumot fejeztünk ki. Az állam „kétségtelen” túlereje nem jelenti és amint láttuk, nem is jelentheti a fizikailag, vagyis ténylegesen legnagyobb erőt, hanem csak ennek relatíve legnagyobb valószínűségét: a „kétségtelen” szóval nem valaminő ténylegességre, nem is valamely tárgyi feltevésre, hanem valaminő *meggyőződésre, várakozásra* utalunk. Ez a kétségtelen túlerő természetesen csak egyik oldala annak az általánosabb ténynek, hogy a jogot általában és rendszeresen hatályosnak tartjuk, hogy a jogszabályt az összes társadalmi normák közül *a priori* a hatályosságának legnagyobb valószínűsége illeti meg, hiszen láttuk, hogy éppen ebben áll a jognak legerősebb társadalmi hatalma. És pedig azért rendelkezhetik a jog kétségtelen túlerővel, mert hatalma korántsem tényleges pillanatnyi erőviszonyokon múlik. Az önkényuralom azonnal megdől, mielőtt nem képes fizikai túlerőt kifejteni, ámde a jog uralma- túléli a pillanatnyi csatavesztéseket, mert nem a szervezett fizikai erőben, hanem az „alattvalók” meggyőződésében gyökerezik a hatalma. A követési elmélet azt a pluszt igyekezett kifejezni, amely a jogot az *elismerés* fölött megilleti, de nem látta meg, hogy az a plusz a *meggyőződés* szubjektívumában és nem a *követés* objektívumában rejlik. Többet látott meg ebből a társadalomtudomány nagy „regényírója” — aminek *Faguet* nevezi⁶⁸ —: *Rousseau*. „Az erősebb sohasem elég erős ahhoz, hogy állandó úr maradjon, hogyha erejét jogra, az engedelmisséget köteleosségre nem váltja fel” — így szól a „Társadalmi Szerződés” egy helyén.^{68, 69} Valóban, az *engedelmisség*-gél az *elismerés* már adva van: akinek engedelmeskedem, arról *elismerem*, hogy parancsa kötelező, mert van hatalma parancsolni. Ahhoz azonban, hogy ezt az engedelmisséget *köteleesség*-nek tartsam, valamivel több kell. És itt mindenekelőtt föltűnik az, hogy a köteleesség fogalmában *erkölcsi színezetű* momentum rejlik. Azonban ép ezért vigyáznunk kell a disztinkciókra, mert aki a jognak engedelmeskedik, nem a lelkiismeretében székelő transzcendens motívumnak, hanem egy tényleges hatalomnak, nem *érték*-nek hanem *valóság*-nak engedelmeskedik és egészen nyilvánvaló, hogy a jogi köteleesség nagyon is összeütközhetik a cselekvőnek erkölcsi köteleességével. Az erkölcsi momentum ugyanis mindenkor valamely imperatívusz *tartalmát* illeti, holott a jogi köteleesség a jogi parancs *formájának* járuléka. Nem az a kérdés, hogy *mit* ír elő a jog, hanem hogy valóban a *jog* írja-e elő. Kétségtelen, hogy itt súlyos és nyugtalanító antinómia rejtőzik: számos tragikum melegágya; azonban nem lehet feladatunk itt ennek a kiváltképpen filozófiai problémának a mélységeibe elmerülni. Célunknak elég, hogyha nyomatékkal utalunk a különbségre, amely egy norma *tartalmának* és *formájának* járó engedelmisség disztinkciójában található fel. Itt válik el az erkölcs a jogtól és általában az autonómia a heteronómiától, mert valaminő *tartalmat csakis értékessége tehet kötelezővé*.⁷⁰

⁶⁸ *Faguet*. A XVIII. század (Akadémia). 440. 1.

⁶⁹ „Le plus fort n'est jamais assez fort pour être toujours le maître, s'il ne transforme sa force en droit et l'obéissance en devoir.” *Du Contrat Social*. p. 12. (Ed. Mignot.)

⁷⁰ Természetesen ez az értékesség is „forma”, de ellentétben amaz empirikus formákkal

A jog tehát az egyetlen társas tekintély, amelynek parancsa nem csupán kötelezettséget, hanem kötelességet is teremt, amely ennél fogva hatályosságra számíthat és ezért az állam az egyetlen valóban *tartós*-nak nevezhető társadalmi alakulat — legalább is az állam „létezése“ minden tartós társadalmi kölcsönhatásnak elengedhetetlen *feltétele*.⁷¹ Ez a tartósság ugyanis, amelyről itt beszélünk, nem valaminő ténylegességet, történeti tényt jelent, hanem szubjektív bizonyosságot, meggyőződést, várakozást. Tárgyilag, *ténylegesen* megillesheti a tartósság akármelyik társas alakulatot. Akár konvencionális, akár önkényes hatalom hosszabb időn át „lehet“ irányadó és összetartó kapocs. Azonban tartós fennállásának előzetes *valószínűsége* minden pillanatban csak igen kis százalékkal lesz kifejezhető: a jog az egyetlen hatalom, amelynek további fennállására minden pillanatban csaknem száz százalékos valószínűséggel lehet számítani. Miért? Azért, mert *a jog hatalma fölüyes hatalom*, vagy precízebben megfordítva: mert *csak fölüyes társadalmi hatalmat nevezhetünk jognak, államhatalomnak*.

Az államhatalom e fölüyének *tudata* él mindazokban, akik a jogi normát követik és ezáltal egyúttal e fölüy *öntudatának* hordozóivá válnak. Épen ezért valamely jogrend szilárdsága egyfelől azon múlik, hogy *mily nagy körben* válik ez a fölüy öntudatosná, hogy a címzetteknek mily nagy része válik a hatalom hordozójává; másfelől azon, hogy ez utóbbiakban *mily erejű* a hordozott hatalom fölüyének öntudata. Ebben az értelemben beszélhetünk a jognak „extenzív“ és „intenzív“ hatályosságáról. A hatályosság extenzitását bizonyos tekintetben pótolhatja annak intenzitása, amikor is a hivatásos jogalkalmazókban emelkedik különös, fokozott erőre, a fölüy öntudata. Ezeknek az árnyalatoknak megfelelően ennek a hatályosságnak *fegyelem* vagy *önfegyelem* lesz a különös megjelenési formája. Ez a két típus két poláris államideálban csúcsosodhat ki: az egyiknek a *porosz*, a másiknak az *angol* állameszmény lesz a jellegzetes példája. A porosz ideált már láttuk *II. Frigyes* szavaiban kifejezve: a porosz magát mindenkor állama szolgájának, hivatalnoknak érzi. A hatalomnak való alávettség, a norma *alkalmazásának* momentuma domborodik ki ebben a felfogásban. Viszont az angol, mintha valamennyi egy-egy *XIV. Lajos*-t szólaltatna meg: „Az állam én vagyok!” Jellegzetesen öntudatos fellépése onnan ered, hogy ő mindenkor az államhatalom *hordozójának* érzi magát és kifelé is mindenkor az egész Britt birodalmat „képviseli”.⁴⁴ Az egyikben a fölüyes hata-

„tisztá“, *transzcendentális* forma, a transzcendens kötelezés (Sollen) formája: nem egy norma formája, hanem a *tiszta normativitás* egy formája, amely valaminő tartalomhoz transzcendens, meg nem *fogható módon* járul. *Spranger szépen* fejezte ezt ki: „An der *Normativität* wird das sittliche Moment erkennbar . . . Das Sittliche wird also erkennbar als die zu den Wertinhalten des Lebens hinzutretende Form des Sollens.“ (Lebensformen. 3. A. S. 257 f.) *Spranger*-t csak az a veszély fenyegeti, hogy az erkölcsi értéket a tiszta normativitás *egyetlen* formájának tartsa, a veszély, amelytől *Rickert* nem hiába óv oly nyomatékkal. (V. ö. Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. 3. A. S. 526, der Gegenstand der Erkenntnis. 4. A. S. 258.)

⁷¹ Ide fut ki *P. Barth* említett megjegyzése és *Stammler* „társadalomtudományának alap gondolata is. *Barth* társadalom-fogalma („tartós kölcsönhatás“) az állam létezését feltételezi, *Stammler* pedig azt az igazságot kerülgeti, hogy a „helyes“ — tehát a *maradandó* (hamarosan látni fogjuk, hogy ez miért ugyanaz) — társadalmi rendnek jogi (= állami) szabályozás a feltétele. (V. ö. még lent, a 6. szakaszban mondottakkal.)

lom *tudata*, a másikban annak *öntudata*, amabban a „kötelesség“, emebben a „felelősség“ érzete dominál.⁷²

Ekép jogról és tehát államról ott és csak ott lehet szó, ahol él ily tudatos fölényes hatalom. Mindegy, hogy történelmileg milyen formákban jelenik meg az állam: nincs az a társadalmi morfológiának valaminő határozott típusához kötve és nem függ a civilizáció fejlettségétől. A jognak hordozója mindenkor az a természetes kötelék, amelyben fölényes hatalom öntudata él és amely ennél fogva más hatalomnak nem veti alá magát, legyen bár formája szerint család, nemzetség, község, törzs, vagy nemzet. „A kötelék — így szól *Dilthey* —, amelynek abban a körben, amelyet erős kezével átfog, minden hatalomnál erősebbnek és ennél fogva a szuverénitás attribútumával felruházottnak kell lennie: állam, tekintet nélkül arra, hogy a család, a nemzetség vagy a községi forma keretei között szorong-e még, vagy hogy funkciói ez utóbbi kötelékek funkcióitól elváltak-e már.“⁷³

Ezt fejezi ki tehát a „szuverénitás“ sokat hánytorgatott eszméje: *szuverén az a közösség, amely fölényes hatalom hordozója* és ekkép az adott társadalmi szerkezetben *abszolút határ*. Ha tehát kezdettől fogva összekapcsoltuk a jognak fogalmát az állam fogalmával, most már ki fog tűnni, hogy ennek az összekapcsolásnak sokkal szorosabb értelme van, mint például *Kelsen*-nél, akinek joggal vetette ellen *Moór*, hogy az ő álláspontján a jog fogalma voltaképp tágabb az állam fogalmánál: lévén *Kelsen* állama a jogrend abszolút egysége, vagyis csupán *posztulált* természetjogi „világállam“.⁷⁴ Mi ellenben határozottabban kitartunk az „egyes“ és tehát valóban létező államok szuverenitásának „dogmája“ mellett (ahogyan *Kelsen* nevezi) és azt állítjuk, hogy *a jog határaitra érünk az állam határainál*, vagyis mihelyt államok többségének, egymás mellett való fennállásának, a „nemzetközi“ életnek vizsgálatára kerül a sor. A normák, amelyek az államközi viszonylatokban uralkodnak, nem jogszabályok, hanem amennyiben még egyáltalában társadalmi szabályoknak tekinthetők, az adott körülmények szerint konvencionális vagy uralmi természetűek: gyakrabban amazok, ritkábban és csak átmenetileg emezek, miként minden uralom, amely nem állam, — mint láttuk — ez utóbbihoz képest csak átmeneti jellegű lehet. *A tételes „nemzetközi“ jog nem egyéb, mint a különböző állami jogrendek bizonyos megegyező része*⁷⁵ és nem *sui generis* „nemzetközi jog“.

⁷² Mindkét fentjellemezett állameszménytől elüt a *francia* felfogás; amely az államhatalmat önmagával szembenállónak, a legjobb esetben szükséges rossznak tartja és maga voltaképp csak a „Gloire“ fogalmában kifejezett nemzeti kultúreszményének engedelmeskedik. Ez az engedelmisség azután ismeretes módon aránylag elég gyenge lábakon áll a másik kettőhöz képest. Érdekesen, de nem minden elfogultság nélkül állította szembe ezeket az ideáltípusokat *Spengler* „Preussentum und Sozialismus“ című munkájában. Utóbb, amidőn a háború kimenetele folytán a porosz hivatásba vetett hite megingott, nagyobb figyelemmel fordult az angol közélet eszménye felé és sokkal hívebb képét is adta az „Untergang des Abendlandes“ második kötetében.

⁷³ Einleitung in die Geisteswissenschaften. 2. A. S. 77. „der Verband . . . der . . . jeder Macht auf dem Gebiet, über dass seine starke Hand sich erstreckt, überlegen sein und daher mit dem Attribut der Souveranität ausgestattet sein muss, ist Staat, gleichviel ob er noch in Familieneinheit oder Geschlechtverein, oder Gemeinde beschlossen ist, oder ob seine funktionen sich schon von denen dieser Verbände gesondert habén.“

⁷⁴ V. ö. *Moór*, A társadalomtudomány és a tételes jogtudomány határkérdéseiről. Társadalomtudomány, 1922. 260. 1.

⁷⁵ Így helyesen *Henrich*, Theorie des Staatsgebietes, usw. Ss. 43., 77,

Hogy a kétféle „jogrend“, az állami és az államközi, egymástól függetlenül nem lehet érvényes, mindenesetre nyilvánvaló, miért is azoknak, akik a nemzetközi jogot nem tartják a pozitív jogrendek által való tételzésre visszavezethetnek, nem marad más hátra, mint megfordítva az állami jogok érvényességét vezetni vissza a „nemzetközi jog“ által való. „delegációdra, a fennálló államhatalmaknak nemzetközi jogi elismertetésére. Hogy e felfogásnak tisztán normatív beállításban való végiggondolása nem lehetséges, azt láttuk már akkor, amidőn (a 2. szakaszban) *Kelsen* kísérletét vettük vizsgálat alá. Fejtegetéseink jelen stádiumában már csak oly kísérletnek lehet jelentőséget tulajdonítani, amely *a jognak tényleges erejét* iparkodik a nemzetközi jogi elismertetésre alapítani. Újabban *Moór* igyekezett ezt az álláspontot következetesen érvényesíteni. Szerinte „minden jog végsősorban a nemzetközi jogban gyökerezik“, mert „a jog mögött ... ott áll mint érvényesülésének biztosítója a legerősebb fizikai hatalom“ (!), már pedig „a nemzetközi hatalmi egyensúly a legerősebb fizikai hatalom a földön“ (!!), amelynek „módjában van az egyes államokkal szemben is kényszer alkalmazni és ez a kényszer egészen az állami lét megsemmisítéséig mehet“.⁷⁶ Ezek után *Moór* következetesen a technika vagy a higiénia szabályait is jogszabályoknak tarthatná, hiszen korántsem a „nemzetközi hatalmi egyensúly“, hanem *a természeti erők egyensúlya a legerősebb fizikai hatalom a földön*, amelynek ugyancsak módjában van kényszer alkalmazni és ez a kényszer minden lét megsemmisítéséig mehet és minden egyéb kényszernél nagyobb hatállyal érvényesül. A magyar területek felosztása a *Kis Entente* hatalmai között ugyanannyira volt „jogi“ szankció, mint a földrégés, amely nemrég Japán legvirágzóbb városait döntötte romba.

Moór-t itt saját disztinkciói vezették félre. Láttuk, hogy eredetileg a jog hatalmát a „fizikailag legerősebb társadalmi hatalom“-nak nevezte, ami ugyan nem épen helyes, de még helyesen értelmezhető. Mindenesetre *lehet* így nevezni azt a társadalmi hatalmat, amely kétségtelen túlerővel és tehát *à la longue* fizikai túlerővel is rendelkezik. A „legerősebb fizikai hatalom“ azonban nem jelenthet semmi mást, mint objektív ténylegességet: a ténylegesen legnagyobb fizikai erőt és ezen az állásponton a természeti erőkkal szemben a nemzetközi hatalmi egyensúly — és tehát *Moór* szerint a „jog“ — hatalmát „*társadalmilag legerősebb fizikai hataloménak* (és nem „*fizikailag legerősebb társadalmi hataloménak*) kellene nevezni. Ha ezt a két disztinkciót összehasonlítjuk, észre fogjuk venni, hogy a kettő között áthidalhatatlan logikai szakadék fut végig. *Moór* az új fordulattal elkövette azt a μεταβάσις εἰς ἄλλο γένος-t, amely amely követési elméletben való gyökerezésénél fogva kezdettől fogva fenyegette: átlépett a „kultúra“ (vagy „szellem“) világából — amelyhez mint „reális kultúr-tényező“⁷⁷ a jog is tartozik — a „természet“ világába. Kétségkívül tény, hogy valamely állam léte vagy nem léte *függ* nemzetközi viszonylatoktól, a nemzetközi hatalmi egyensúlytól. Hogy azonban a nemzetközi erőviszonyok eredője erre vagy arra hajlik-e, pillanatnyi konstellációktól függő, egészében rendszerint *érthetetlen* tény és legyenek bár komponensei tárgyilag tartós egyensúlyban, jövődő alakulása soha előre nem látható, vagy csak a valószínűségnek

⁷⁶ Bevezetés a jogfilozófiába, 199. sk. l.

⁷⁷ V. ö. *Lask*, i. m. S. 31. f.

igen csekély százalékával: nem többel, inkább kevesebbel, mint a természeti erők egyensúlyának alakulása.⁷⁸ Ezért azok a normák, amelyek itt hatályossá lesznek, már a társadalmi normakor határán állanak és *in concreto* a legtöbb esetben voltaképp már nem társadalmi, hanem *természeti* normákhoz tartoznak. A kettő között a határt, amint láttuk, csakis az „öntudatos hatalom” fogalmával lehet megvonni és e hatalom válfajainak vizsgálata során tűnt ki, hogy a jog oly társadalmi norma, amelynek fölényes, öntudatos hatalom a garanciája. A „nemzetközi jog” szabálya tehát csak annyiban jogszabály, amennyiben érvényességét valaminő fölényes hatalom, államhatalom garantálja, amennyiben tehát egyes államok által való tételezésre vezethető vissza. Mint *sui generis* jogszabály fölényes hatalmú „világállamot” tételezne fel, ilyen pedig vajmi ritkán fordul elő és akkor is csak mint valaminő *egyes állam* világhatalma. (Ebben az értelemben volt jog a régi „*jus gentium*” mint a római államjognak alkatrésze.) A „nemzetközi hatalmi egyensúly” azonban korántsem fölényes állandó hatalom, hanem mindig labilis pillanatnyi alakulás, amelynek garanciális ereje még a legmutatósbab külső formák között is nagyon problematikus. Napjainkban elég jellemző tanulsággal szolgált e tekintetben az *Entente*, e látszólag szédületes túlerejű „hatalom” szánalmas vergődése a sévresi békeszerződés által teremtett névleges „jogviszonyok” érvényesítésének megoldhatatlan nehézségei körül: az *Entente* ép oly kevéssé bizonyult itt jogalkotó hatalomnak, mint a *Fényes Porta*. Persze előfordul, hogy alattvalók is nyíltan kétségbevonják az államhatalom fölényét, azonban *jog* csak ott van, ahol az ily kísérletet eleve reménytelennek kell tartani, ahol nem lehet kétség aziránt, hogy a norma alkalmazásba veendő szankciói alkalmasak lesznek a megsértett jogrend helyreállítására. A nemzetközi jognak ily szankciói nincsenek. A szánalmas kísérletektől, amelyek a nemzetközi *arbitrage* eszméjét mindenkor, de legfőképp napjainkban oly jelentős sikerrel tették nevetségessé, teljesen eltekinthetünk. *A nemzetközi jog érvényesítésének egyetlen valódi szankciója a háború*: hogy pedig ennek kimenetelét a legjobb esetben sem lehet kétségtelennek tartani, eléggé nyilvánvaló. A háború ugyanúgy túl van minden jogi lét határán, ugyanolyan negációja a jognak, mint a *forradalom*. Háború és forradalom megegyeznek abban, hogy egyaránt kétségbevonják egy hatalom fölényét ama körben, amelynek uralmára igényt tart és pedig *mindkettő oly kísérlet, amelyet eleve sohasem lehet reménytelennek tartani*; azaz precízebben megfordítva: *csak ily kísérletet nevezhetünk háborúnak, illetőleg forradalomnak*. Háború és forradalom két oly nyers tény, amelynek nem a „kultúra”, hanem a „természet”⁴⁴ világában van a helye: mindkettő azt jelenti, hogy a társadalom rendje helyett a természet rendje, a normatív hatalom helyett a fizikai hatalom lép hatályba. Ha a „falu rossza” a csárdában összetűz a csendőrrel, az is „háború”: harc, amelynek kimenetele bizonytalan. De a csendőr személyében a duhaj legény a jog fölényes hatalmát támadja meg és bár a csendőr alul maradhat a hatéban, a jog hatalma bizonyára nem marad alul. A háborúban

⁷⁸ Ez a probléma a *szociológiának* mint a társadalom természettudományának összes nehézségeit hengergeti fel, amelyeknek megvilágítását szintén csak a társadalomtudományok logikai elméletével kapcsolatban lesz módunk megkísérelni. Egyelőre utalunk a szerzőnek „A marxizmus tudományos igényei” c. dolgozatában mondottakra. (Athenaeum. 1924. 1—3. sz. 17. sk. 11.)

azonban kétségkívül előzetesen nem lokalizálható túlerő lesz az, amely győzni fog: az *erősebb*-nek hatalma.⁷⁰

Jog és állam ekkép *korrelatív* fogalmak és az állam fogalma ellen újabban intézett támadásoknak annyiban bizonyára igazat adhatunk, hogy az állam fogalmát elég könnyen nélkülözni lehetne, mert bár van különbség a kettő között — olyképp, mint ahogy különbséget teszünk a *vérkeringés* és a szervezetben keringő *vér* között —, bizonyos, hogy a *szóhasználatban* e kifejezések nagyobb hiba nélkül helyettesíthetik egymást. *Szabatosan* minden bizonnyal „jogrend” alatt a fölényes hatalommal garantált normák *érvényes* rendjét — „állam” alatt e normák *hatályosságának* konkrét folyamatát kell érteni és kétségkívül ez lesz ama disztinkció, amely egyfelől a *jogtudományi*, másfelől a *társadalomtudományi* vizsgálat irányára mérvadó.^{79, 80}

És most már szabatos feleletet adhatunk arra a kérdésre is, amelyből fejtegetéseink kiindultak. *A jogszabály sajátos érvényessége azon alapul, hogy társadalmi normák oly rendjéhez tartozik, amelynek hatályosságáért az állam fölényes hatalma kétségtelen túlerőjével szavatol.*

6. Helyes jog és alkotmány.

A jog hatályának indokolására minden bizonnyal elég volt rámutatnunk arra, hogy annak érvényessége által egy fölényes hatalom kötelez. Azonban nem tekinthetjük teljesen befejezettnek feladatunkat, mielőtt, legalább is futólag, rá nem mutatunk arra, hogy *honnan ered* és *miképp működik el* a jog, mi a *társadalmi pszichogenézise* a fölényes hatalom, vagyis az állam keletkezésének és elmúlásának.

A jog keletkezése is, mint minden fejlődési termék, nyilvánvalóan „természetes kiválasztás” eredménye. Szokások, amelyeket kezdetben véletlenül, ösztönszerűen veszünk fel, amelyekkel bizonyos önként adódó célok szolgálataira mintegy kísérleteket teszünk, amennyiben *beválnak*, idővel meg is szilárdulnak, oly módon, hogy utóbb mintegy önálló existenciára, jelentőségre, *normativitásra* tesznek szert.⁸¹ A jog is eredetileg szokás-ból lett *szokás-joggá*:

⁷⁹ Amit a nemzetközi jogról mondtunk, ugyanaz illeti *mutatis mutandis* az *egyházjogot* is. Az „egyházjog” szabályai is csak akkor jogszabályok, hogyha fölényes társadalmi hatalom — állam — garanciája áll mögöttük: akár mint „egyházállam”, akár olyképp, hogy az „államegyház”, vagy „bevett” egyházak bizonyos szabályait adaptálja. Minden más esetben a *konvenció* birodalmába tartoznak az úgynevezett egyházjog szabályai.

⁸⁰ Azt hisszük, ez a felelet tökéletesen elég ama jurisztikus imperializmus igényeinek visszautasítására, amely *Kelsen*-nek „der soziologische und der juristische Staatsbegriff” (1922.) c. munkájában immár ijesztő arányokat ölt. *Kelsen* e könyvet annak a bizonyítására írta, hogy *társadalomtudományi*, állam- vagy jogfogalom egyáltalában nincs és hogy ez a tudomány is voltaképp a jurisprudenciától veszi kölcsön ezeket az egyébként egymás közt is azonos fogalmakat. Mindenesetre érdemes fölvetni a kérdést, hogy ha viszont a jurisprudencia tiszta érvényességekkel operáló tudomány — aminthogy csakugyan az — vajjon a társadalomtudomány is az-e vagy pedig egyáltalában semmi, pusztán világcsalás? *Kelsen*, félreértve *Simmel* „tisztá” szociológiájának gondolatát, az előbbi lehetőség mellett látszik szavazni, de következetesen az utóbbi állana hozzá közelebb, hiszen az ő szempontjából voltaképp csak egy tudomány lehetséges: a jurisprudencia; ő legalább is, mint *jogász* másról, saját elvei értelmében, következetesen nem vehetne tudomást!

⁸¹ V. ö. *Münsterberg*, Philosophie der Werte. 2. A. S. 44. „Alles was sich in den verschiedenen Einzelverbanden als sozialselbstisches Interessé entwickelt, wird schliesslich die Würde fesler, dauernder Werturteile gewinnen.“

a jog méltóságára bizonyos szokásokat és funkciókat azok objektív célszerűsége, alkalmassága, *helyessége* emeli. Íme egy nem várt összefüggés! A „*helyes jog nem a pozitív jognak „eszményi” értékmérője, hanem egyáltalában nem más, mint maga a jog.* Helyes jog az, amely tartós? amely tehát valóban jog, amelynek hatályát kétségtelennek kell tartani, mert követését az alattvalók kötelességüknek tartják. Kötelességüknek tartják, nem azért, mert célszerűsége nyilvánvaló, mert azt „belátják”,⁸² ⁸³ hanem azért, mert hatalma fölényes súllyal nehezedik rájuk, de ennek a súlynak, ennek a potenciális energiának *öntudatlan* forrása a *siker*. Helyes jog csak az, amely teljesen jog, amely sikeres, hatályos, mert parancsát követendőnek tartják. Tehát *korántsem tartalmának erkölcsi helyessége teszi helyessé a jogot.* A jog helyességének az erkölcsi értékre való visszavezetése az utolsó természetjogi csökevény, amely még a legpozitívabb jogelméletekben is fenmaradt. A jog ép oly kevésbé lehet erkölcsös vagy erkölcstelen, mint ahogy nem lehet színes vagy színtelen: a jog éa az erkölcs különböző dimenziókban fekszenek. A jog nem követhet autonóm értékű célokat, mert egyáltalában nem követhet más célokat sikerrel, mint amiket alkalmazására hivatott címzettei valóban követni akarnak, már csak azért sem, mert a jog hatalma nem is egyéb, mint követőinek akarategysége.⁸⁴ A jog helyes akkor, ha ez akarategység által hordozott célok szolgálatára alkalmas *eszközöket* nyújt: a jognak tehát csak *politikája* lehet (egyfelől a jogalkotás, másfelől a jogalkalmazás politikája) és nem *axiológiája*.⁸⁵ Helyes eszközök alkalmazására taníthat a jog, helyes célok kitzítésére csak a *nevelés* taníthat. Innen az „eszményi reformtervek notórius illetéktelensége társadalmi problémák megoldására. Az ilyen kigondolt „eszményi”, „erkölcsös” jog épen ellenkezője a helyes jognak. A jognak nem az a célja, hogy *igazság* legyen, hanem az, hogy *rend* legyen. Nyilvánvaló is, hogy a jog jelszava nem lehet a „*fiat justitia, pereat mundus*”: a jognak a „világ” fenntartása nagyon is szíven fekszik és épen *egy bizonyos* „világ” fenntartása fekszik sajátlag a szíven. Egyébként is ismeretes, sokszor mutattak rá, hogy teljesen erkölcsös emberek épúgy nem alkothatnának államokat, mint teljesen erkölcstelenek: a túlzottan aszketikus tendenciák ép oly antiszociálisak, mint a túlzottan hedonisztikusak. Akik pedig a világháborúnak „pacifisztikus” alapokon történt befejezését átélték, sokáig nem fogják elfelejteni, hogy „általánosan érvényes” erkölcsi értékmérők követelése tragikus erő, amely feltétlenül rombolóan hat.⁸⁶

⁸² V. ö. a 71-ik jegyzetben mondottakkal.

⁸³ Miként az úgynevezett „belátásos” vagy „hasznossági” elméletek állítják, amelyeknek ismeretes túlzó képviselője irodalmunkban *Pikler*.

⁸⁴ V. ö. *Dilthey*, i. m. S. 56. „Das Recht tritt nur auf in der Form von Imperativen, hinter welchen ein Wille steht, der die Absicht hat sie durchzusetzen. Dieser Wille ist nun ein Gesamtwille, d. h. der einheitliche Wille einer Gesamtheit.“

⁸⁵ Már a *lét* és *érték* alapvető dualizmusából is következik, hogy a létezőnek lehet ugyan *értékelése* (van is!) de nem lehet *értéktana*. A jog pedig semmi, ha nem *létező jog*, determináns képzetek tartalma. (A lét és érték antinómiájáról, Id. *Windelband*, Einleitung in die Philosophie, S. 422. ff.)

⁸⁶ Szépen mondja *Nietzsche*: „Leben könnte kein Volk, das nicht erst schätzte; will es sich aber erhalten so darf es nicht schätzen wie der Nachbar schätzt.“ Also sprach Zarathustra. Erster Teil. „Von tausend und einem Ziele.“ Werke. (Kröner.) Bd. VI. S. 84.

A jog erkölcsösségéről azonban már csak azért sem lehet szó, mert a jog a magatartás bizonyos *csoportjait* igyekszik szabályozni, már pedig a magatartás nem csoportosan, hanem mindig csak esetenként lehet erkölcsileg helyes vagy helytelen. Az erkölcsi mérték minden esetben más, a jog mértéke csak csoportosan változik: az erkölcs *individualizál*, a jog *generalizál*. Ekkép erkölcsi értékítélet alá csak az egyes jogalkotó vagy jogalkalmazó tényezők individuális magatartása kerülhet: ámde erkölcsileg helytelen indítékokból is minden bizonnyal származhatik helyes jog és viszont. A *motívumokat* nyilvánvalóan nem is igen lehet az ítélettel elérni: a helyeslés vagy helytelenítés a politikában is — ez a jog termőföldje — rendszerint voltaképp *az eredménynek* szól,⁸⁷ már pedig tudjuk jól *Kant* óta, hogy az eredmény erkölcsileg közömbös valami.⁸⁸

A tévedés alapja a jognak említett erkölcsi színezete: t. i. az, hogy a jog parancsának követését kötelességünknek tartjuk és pedig annál inkább, mennél helyesebb a jog. Ámde nem azért, mert erkölcsileg helyes, nem azért, mert *kellő* (gesollt), hanem azért, mert *akart* (gewollt) célokkal összehangzó és ezek mindenekelőtt *természetes*, erkölcsileg közömbös célok.⁸⁹

Helyes jog alatt tehát a *teljes* jogot, a „szuverén” jogot, a jog *ideáltípusát* kell érteni és így csak a helyes jog fogalmával éri el a jogelméleti vizsgálódás a maga csúcspontját. Csak az a hatalom nevezhető a szónak igazi értelmében vett államhatalomnak, csak az valóban *főlényes*, amely helyes jogot alkot, amely nagy általánosságban valóban címzettéinek akarategységét fejezi ki. És a jog a maga teljességében már csak azért is helyes jog, mert *helytelen jog csak múlt jelenség lehet*. A jog oly mértékben szűnik meg jog lenni, amely mértékben veszít a helyességéből. Minden papiros-törvényhozás csökkenti a jognak életerejét. Objektíve minden bizonnyal végtelen sok átmenet lehetséges jog és nem jog között, s a jog határa, mint minden valóságos határ, külsőleg folyamatos. Ámde láttuk, hogy a jog szubjektív, bensőséges valóság és ezért a jog voltaképp abban a pillanatban szűnik meg jog lenni, amikor helytelensége annyira nyilvánvalóvá válik, hogy e belátás — vagy inkább *megérzés* — hatása alatt hordozóiban a főlény öntudata megrendül. A külső kifejlés, amely az organizált funkciók jellegzetes tehetetlensége folytán rendszerint még hosszú

⁸⁷ Ezzel a politika és morál sokszorosan komplikált viszonyát, amely valódi és nem ál-probléma, mint a jog és a morál állítólagos relációja, nem kívánjuk érinteni. E tekintetben utalunk szerzőnek „Felelősség és szükségszerűség” c. dolgozatában mondottakra. (Társadalomtudomány 1923. 398. sk. 1.)

⁸⁸ „Nur auf die Willensbestimmung und den Bestimmungsgrund der Maxime derselben als eines freien Willens kommt es hier an, nicht auf den Erfolg.“ Kritik der praktischen Vernunft. I. A. S. 79. V. ö. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. 4. A. S. 3. f.

⁸⁹ Ezért nem írhatjuk alá azt sem, amit *Somló* mond, aki pedig talán legjobban közelítette meg az igazságot: „Die Richtigkeit oder die Unrichtigkeit eines Rechts bedeutet immer die Anwendung des Maszstabes einer positiven Morál.“ (Masztabe zur Bewertung des Rechts. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. III/4. S. 519.) Nem pozitív morál, hanem pozitív lét, egy élő közösség önfentartó, önértékelő akaratának mértékei jutnak itt szóhoz. És a „right or wrong, my country” az etika szempontjából még dogmatikus álláspont, mert a *nemzeti becsület* eszménye is abszolút értékmérőket posztulál a nemzeti tények bírálatára, amelyek mint *önfentartási tények* erkölcsileg csak közömbösek lehetnek. (A nemzeti becsület eszményéről I. *Pauler* szép fejtegetéseit: Az etikai megismerés természete. 219. sk. 1.1)

időt vesz igénybe és amely végül az állam helyébe a forradalmat, a rend helyébe a zűrzavart állítja, már csak a végső konzekvenciák levonása, merőben technikus folyamat.⁹⁰ *A jog bensőleg hal el abban a pillanatban, amint a kötelező erejébe vetett meggyőződés, a kötelesség érzete és ezzel a fölényes hatalom tudata megrendül.* Az állam e pillanattól kezdve nem élő erőcentrum többé, hanem holt mechanizmus, magára hagyott mozdony, amely lejár, ha közben utasaival együtt pozdorjává is török!

A „helyes“ jog tehát nem egyéb, mint a jognak teljessége. És e helyes jog szellemének kifejezése az „alkotmány”: ez tehát korántsem valaminő telet vagy te leírható papiros. *Az alkotmány ama normatív hatalom, amelynek ereje a helyes jogrend garanciája.* Az államhatalom amaz állítólagos „önkifelezése“, „önuralma“, „önfegyelmzése“, amely az alkotmányban az uralkodó felfogás szerint kifejezésre jut, semmi egyéb, mint a helyes jog szellemét kifejező hatalomnak, az alkotmánynak ama parancsa, amely a hivatásos jogalkalmazóktól követel önuralmat, önfegyelmzést, alkalmazkodást az összesség céljaihoz és az ezeket hordozó társas erőtevényezők tényleges egyensúlyához. *A hivatásos jogalkalmazót tehát a jog kettős kötetességgel terheli: egyfelől jogi, másfelől politikai kötelességgel* és ez a kettősség az, amely a hatalom „önkötelezéséről“ szóló homályos nézetek legsajátosabb szülőoka. *Az igazi, jogélet alkotmányos jogélet és ott helyes a jog, ahol az élő alkotmány erős, ahol az alkotmány erősen korlátozza a hatalom hordozóit, hogy maga a hatalom annál korlátlanabb legyen!*

*

* *

Az élő alkotmánynak a közélet normatív szellemének jogszabályozó és jogfentartó erejét ismerte fel a *történeti* iskola, de önkéntelen visszahatással a „felvilágosodás“ racionalisztikus gondolataira, amelyek a tudatos belátásnak tulajdonítottak képtelenül túlzott jelentőséget, megfoghatatlan, *érthetetlen* meta-fizikumná fújta fel ezt a jogalkotó „népszellem“-et. Ha már most visszatekintünk fejtegetéseinkre, látni fogjuk, hogy sorra méltányolni és értékesíteni tudtuk a helyes eredményeket, amelyeket a „hatalmi“, az „elismerési“, a „követési“, a „helyeslési“ és a „történeti“ elméletek elérték, de mindezek az eredmények magukban egyoldalúak és együttvéve is elégtelenek voltak arra, hogy teljesen megoldják a kitűzött feladatot: annál is inkább, mert külsőleg ezek az eredmények össze nem egyeztethetők. Miként ha egy épületet különböző oldalakról tekintünk meg, más és más képet kapunk, s valamennyi kép igaz lesz, de mégis csak be kell hatolnunk az épület belsejébe, hogy megláthassuk, hogyan függenek össze ezek a különböző oldalak — mert maguk között ellentmondók, összeférhetetlenek maradnak —: akként mi is csak belülről ismerhettük föl azt az igazságot, hogy *a jog mégis csak más, mert több mint valamennyi oldala!*

Ottlik László.

⁹⁰ V. 8. szerzőnek „A Marxizmus társadalomelmélete“ (Kultúra és tudomány 1922.) c. munkájának 109. sk. lapjain mondottakkal, ahol e tételeknek konkrét alkalmazását kísérte meg.

MŰVÉSZET ÉS KÖZGAZDASÁG.

A szép és a művészet az életnek nagy enyhítő körülménye. Játék, amely szórakoztat és szükséglet, amely kielégítést követel. Az ősember, mikor szerszámát faragja és edényét készíti, nemcsak a gyakorlati használatosságra törekszik, hanem tetszetős és a szemnek kellemes formát igyekszik neki adni. Csillogó tárgyakkal cicomázza magát, testét színes ábrákkal tetoválja. Barlangját állatképekkel díszíti, a rénszarvas agancsát megfaragja, gyermekének bábút éget agyagból. Tapasztalja, hogy amint egyesek kiválnak a futásban, a vadászatban vagy a harcban, úgy mások nagy ügyességet tanúsítanak a használati tárgyak készítésében, fűrés-faragásban és festésben. A társadalmi munkamegosztás első foka gyanánt a mesterember, utána a művész kiválik a többiek közül.

Hogy a mesterségnek és művészetnek önálló hivatás gyanánt való kifejlődése mikor és milyen körülmények között történt, nem tudjuk, mert az ismert első civilizált társadalmaknak — Babilonnak, Egyiptomnak és Krétának — reánk maradt emlékei már teljesen specializálódott mesterségekre és tudatos, virágzó művészetekre mutatnak. Az ő idejüktől kezdve már lehet valóságos művészettörténetről beszélni.

A művészettörténetnek anyaga főleg a fenmaradt emlékekből áll. De kizárólag ezekre a művészettörténetet alapítani nem lehet. Az emlékek önmagukért beszélnek ugyan, de önmagukat nem magyarázzák. Amint a történelem eseményeit, úgy a művészettörténet jelenségeit, alkotásait is csak ok és okozati megvilágításban, összefüggéseikkel kapcsolatban lehet igazán megérteni.

A történelem felfogásának módjai nagyon különbözők. A krónikás mélyebb szempontok kutatása nélkül, egyszerű kronologikus rendben sorolja fel az eseményeket. A régi történetíró csak emberi cselekedeteket lát az eseményekben és emberekhez kapcsolja históriáját. A történelmi materializmus a gazdasági viszonyok megváltozásában látja azokat a rugókat, melyek az emberek cselekedeteiben visszatükröződnek csupán és a történelmi fejlődést új meg új irányokba lendítik. A spiritualisták szerint pedig az emberiség története az eszmék és gondolatok története.

Mindegyik felfogásban van igazság. Az időrend nélkül lehetetlen volna a múlt jelenségeit megrögzíteni. Emberek, egyéniségek nélkül sem események, sem alkotások nincsenek. Tisztán a történelmi materializmussal lehetetlen volna egy Rafael vagy Michelangelo művészetének létrejöttét megmagyarázni. Akár a Gilgames-eposzról, akár Pallas-Athéne szobrából, akár Velence köveiből

eszmék és gondolatok sugároznak felénk. De ha a merev materializmus felmondja is a szolgálatot, ott, ahol emberi cselekedetekről és emberi alkotásokról van szó, bizonyára minden korszak művészetének vannak társadalmi és gazdasági feltételei. Mások egy nomád társadalomnak és mások a városi civilizációnak a művészeti igényei, másként dolgozik a művész, ha rabszolga és ha szabad gazdasági alany. A művészetnek és közgazdaságnak gyakoriak és sokszorosak az érintkezési pontjai és a gazdasági viszonyok minduntalan visszahatnak a művészetekre. A bizonyosság erejével lehet megállapítani, hogy a művészi alkotások létrejöttük gazdasági körülményeit is visszatükröztetik. A művészet és közgazdaság összefüggésének kimutatása a tudomány legérdekesebb, de eléggé elhanyagolt határkérdései közé tartozik.

Ha a képzeletünkben vándorútra indulunk és magunk elé idézzük Egyiptom piramisait, a granadai Alcazart, a moszkvai Kremlet, vagy a bécsi Szent István templomnak csipkés tornyát, akaratlanul is felmerül az a kérdés, hogy *miért nem* építenek ma ilyeneket? Viszont ha képzeletben végigfutunk a saját korunk tipikus építményei előtt és látjuk az Eiffel tornyot, az amerikai felhőkarcolókat, a Duna két partját egy ívben összekötő Erzsébet hidat, vagy a monumentális lipcei pályaudvart, felmerül a másik kérdés, hogy *miért* építenek ma ilyeneket? A kérdés illetően felvetésének a célja nem művészi értékelés, hanem egyszerűen a különbözőségnek a megállapítása. S az építmények, a legszembetűnőbb alkotások, amelyeknek példájával legkönnyebben lehet a felvetett tételt megvilágítani.

Ha költőileg akarunk megfelelni arra a kérdésre, hogy az építőművészeiben miért nem sikerül az elmúlt korok igazi életrekeltése, azt felelhetjük, hogy más a mi életünk ritmusa, más a mi logikánk, más alkotó szemmel látjuk a világot. Ha ellenben prózai magyarázatot keresünk, — itt van az összefüggés, a művészet és közgazdaság között — azt kell mondanunk, hogy a gazdasági okok változtak meg s ezekből kifolyólag, vagy ezekkel párhuzamosan korunk demokratikus, kapitalisztikus és mechanikus jellegű lett. Ez a változás tükröződik vissza épületeinken is, mert más lett a művészetben a munkaadó — a „mecénás“ —, más lett a művész és ehhez képest nagy eltolódás történt a művészi alkotások előállításának a módjában.

A munkaadó vagy munkáltató, közgazdasági nyelven szólva, az egyén, aki, vagy az egyéneknek az a csoportja, amely a művészt megfizeti. A vállalt munkateljesítményért járó „fizetés” fogalma nagyon modern. A bérmunkás, az ókorban és középkorban ritka kivétel volt, s a régi idők nagy alkotó művészei nem voltak a mai értelemben „megfizetve“. A piramisokat építő fáraók emberei természetben hajtották be a tartományok és hűbéres országok adóját, s a seregestől összetereit rabszolgák, jobbágyok egyetlen fizetése az élelem volt. Ilyen munkások jók voltak nagy kőtömegek hurcolására, de nem lehetett velük cizellált finomságú munkákat végeztetni. A finomságot az építetők a tömegek hatásával és a monumentálissal pótolták. Így születtek meg a tiszta geometriai formákon alapuló piramisok, a szfinkszek és Memnon szobrok, szociális és gazdasági okok következtében.

A Rafaelok, Michelangelok, Bramanték, Goethék és Schillerek alkotásai sem úgy jöttek létre, mint a mi időnk műalkotásai. Az egész középkorban, melyet a lelkek felszabadulása szempontjából a francia forradalom fejezett be, az egyház, a pápák, királyok, főnemesek és valamilyen szempontból fejedelmi

sorban levő egyének voltak a művészetek istápolói. Kivétel csak ott volt e szabály alól, ahol a hatalomra és gazdaságra szert tett városi polgárság kollektív módon hozott létre egyes nagy alkotásokat. Ezekben az időkben az a valami, amit ma művészetnek nevezünk, nemcsak szórakozás volt, hanem belső szükséglet és hozzátartozott a hatalom kifejtéséhez.

A régi királyi hatalomhoz hozzátartozott a külső pompa, s ezzel a pompával voltak kénytelenek körülvenni magukat mindazok, akik a nagy tömegek közül kiemelkedtek. Azokban az időkben egyedül ezeknél volt meg a lehetősége, másrészt náluk állt fenn a kényszere annak, hogy hatalmuk külső megnyilvánulása gyanánt láttassák azt a fényt és pompát, mely a tömegek elkápráztatásához szükséges. Lényegében az afrikai fejedelmek kagyló-nyakláncra, az indián törzsfőnökök tolldíszre és a középkori fejedelmek építkezése ugyanazt a célt szolgálják: vakítják a szemet és a hatalom elismerésének érzését keltik fel az alattuk állókban. Így a címek is. Mikor az asszír nagykirály a nyugati tenger meghódítójának, Babilon királya pedig Marduk kegyelméből a négy világtáj urának nevezi magát, ugyanazt cselekszi, mint a középkori és újkori fejedelmek, akik Isten kegyelméből uralkodnak és a címek légióját sorakoztatják nevük után. Nebukadnezár az általa épített paloták tégláiiba égette be dicsőséges nevét, ma az épületek előcsarnokában felillesztett márványtábla örzi az alkotók hírét.

A régi uralkodók építkezése alapján véve nem egyéb, mint a szemek számára csinált politika. Ilyen szempontból nézve a dolgokat, kétségtelen, hogy a régi értelemben vett királyi hivatásnak a lehetőségei az utolsó száz esztendő folyamán erősen korlátozódtak. Nem is beszélve a meglehetősen nagyszámú földnélküli uralkodóról, azokra nézve is, akik még trónon ülnek, erősen megváltoztak a gazdasági előfeltételek. Megszűnt az az idő, mikor az államkassza és magánkassza rendszerint összeolvadt. Ma a királyoknak van magánvagyonuk és civillistájuk, egyéb választott államfőknek több-kevesebb fizetésük, amely a közönséges halandók vagyonához és jövedelméhez hasonló módon van alávetve a drágaság törvényeinek. Lehet, hogy vagyonuk és jövedelmük több, mint a polgárok nagy többségéé, de semmi esetre sem korlátlan, mint volt régente. Ugyanígy van a főpapoknál, főuraknál és a modern kapitalizmusból kiemelkedett új milliomosoknál. A monumentális építkezéseknek és a művészetek irányításának a lehetősége ilyen szociális és gazdasági okok következtében lassan-lassan kicsúszott a nagyok kezéből.

Tömerdek építkezés van a jelenkorban is: épülnek nagy szállodák, szanatóriumok, pályaudvarok, hidak, gyárak, de mindezeknek építésére a kapitalisztikus szellem és a részvénytársasági forma nyomja rá a bélyegét. Sőt mondhatni, hogy lényegileg a részvénytársasági forma érvényesül ma még a középületek, sőt a templomok építésénél is. A megrendelő, aki az építkezést végrehajtja, ugyanis nem egy király vagy egy pápa, hanem rendszeren valamely kollegiális testület, tanács, amely épenúgy jár el, mint valamely részvénytársaság igazgatósága.

A lényege ennek a kollegiális építkezésnek az, hogy mindenki, akinek része van az ügyben, igényt tart arra, — akár ért hozzá, akár nem — hogy beleszóljon a tervek elkészítésébe és végrehajtásába. Vidéki városok kupak-tanácsai tisztán építészeti és művészeti szempontokat bírálnak felül. Egymás között alkudoznak, itt is, ott is lecsípnék a költségekből, módosításokat köve-

telnek a terveken és a tervező kénytelen velük megalkudni. Épen ezért manapság majdnem minden nagyobb építkezés kompromisszum eredménye, aminek romboló hatása nyilvánvaló.

A közmondást, hogy akinek az Isten hivatalt ad, annak ész is ad hozzá, mindenesetre némi tartózkodással lehet csak elfogadni. Egyet azonban a régi mecénások javára feltétlenül el lehet könyvelni: másként dolgoztak és más volt a viszonyuk a művészethez, mint a mostani megrendelőké. Szükségük volt a fényre és pompára, és kerestek embereket, akik azt nekik meg tudták teremteni. A művésszel szemben egyszerű volt a helyzetük. Építs! írj! Mindennel ellátlak. Te az én emberem léssz. A művész dolgozott, alkotott és nem; volt kiteve a piac küzdelmeinek. Idő, pénz nem játszott szerepet. Így keletkezett egy specifikusan udvari művészet, melynek voltak ugyan nagyon szép alkotásai, de ezek túlnyomó részben megállapodott sablonok között mozogtak és a művészi forradalmak vihara a legritkább esetekben zúgott ki belőlük.

Ez az udvari művészet az abszolút királyi hatalom teljes kifejlődésével emelkedett a tetőpontjára. Örök és halhatatlan példája mindenkor Versailles marad. Versailles volt az elérhetetlen ideál, melyre áhítattal tekintettek fel a többi európai uralkodók, XIV. Lajos kortársaitól kezdve egészen elkészt névrokonáig, a bajor II. Lajosig, aki Linderhofban, Neuschwansteinben és Herrenchiemseeben próbálgatta szeszélyesen bizarr álmait építészeti és iparművészeti alkotásokba önteni. Így szórták tele két századnak uralkodói csaknem egész Európát városi palotákkal, kastélyokkal, nyaralókkal és a rezidenciáknak legkülönbözőbb típusaival, melyeket esetleges stílári eltérések dacára is a körülmények azonosságánál fogva ugyanaz a légkör övez. Így jöttek létre amaz udvari színházak, múzeumok, melyeken mindig ugyanaz a hideg méltóság ömlik végig. Talán Ferencz József volt ezeknek az udvari építkezéseknek az utolsó nagy intézője és a bécsi Burg új szárnya, melynek kiegészítő másik szárnya már aligha fog kiépülni, egy letűnt gazdasági és művészeti korszaknak a mi korunkba belefelejtkezett utolsó emléke.

Kétségtelen, hogy maguk az anyagi eszközök a nagy részvénytársaságoknak, sőt egyes magánosoknak, például az amerikai multimilliomosoknak is a rendelkezésükre állának. A részvénytársaságokat azonban építkezéseiknél túlnyomó részben gyakorlati s nem művészi szempontok vezetik. Az uralkodókban, akiknek elsősorban a reprezentálás volt az élethivatásuk és pompázó dolgoknak a létrehozatalára törekedtek, a dolog természetéből kifolyólag több művészi érzéknek és hozzáértésnek kellett kifejlődni, mint az olyan amerikai milliárdosban, akinek életét legnagyobb részben a dollárok utáni hajszája tölti ki.

Van a régi uralkodók és a modern kapitalizmus multimilliomosai által istápoltt művészetek között még egy különbség, melyet legáltalában *helyzeti* eltérésnek lehetne nevezni. Uralkodó a monarchikus államokban csak egy van, akinek személye szinte elérhetetlen magasságban áll a többiek fölött. Franciaországban a XVI. század elejétől kezdve a királyi udvar diktálja az ízlést, divatot és művészeti irányokat is. Annyira abszolút az udvarnak ez a helyzete, hogy minden uralkodó nevéhez és minden rezsimváltóhoz egy új: művészi stílus fűződik. Ilyen hatást ma a művészetekre semmiféle műpártoló milliomos sem tud gyakorolni, mert hiányzik hozzá a *presztízse* és mert sokan, vannak azok, akik nemcsak az üzletben, hanem a műpártolás terén is konkurensei.

A másik ok az, hogy ezekkel a kapitalisztikus megrendelőkkel vagy vevőkkel szemben a művész szabad politikai és gazdasági alany, aki ugyanúgy viszi vásárra a terveit és termékeit, mint a mezőgazda, iparos és kereskedő. Az élet gondjai jobban nehezednek rá, mint udvari ellátásban élő elődeire. Egy gazda helyett számtalan vásárló igényeihez, ízléséhez és ízléstelenségéhez kell alkalmazkodnia, de ezzel szemben szabadabb és tetszése szerint állhat új művészi irányoknak és törekvéseknek a szolgálatába.

Ha kizárólagos jelentőséget nem tulajdonítunk is ezeknek a körülményeknek, bizonyára hozzájárulnak ahhoz, hogy korunk művészetének az individualizálódás és atomizálódás a jellemző vonása. Tükörképe ennek akár-melyik jobb módú polgári lakás, melyben lehetnek értékes szőnyegek, bútorok, képek, szobrok és iparművészeti alkotások, de hiányzik belőle az egység és harmónia.

Ellene vethetné valaki ezeknek a fejtegetéseknek, hogy az antik világban és középkorban sem kizárólag fejedelmi sorban levő emberek építettek. Igaz, Görögországnak legszebb művészi emlékei az athéni demokrácia virágzásának az idejéből valók, s a kölni dóm, a rheimsi katedrális, vagy a brüsszeli városháza sem királyoknak köszöni az alapítását. Gazdasági szempontból ezek a városi építkezések egészen új fejezetet jelentenek a művészetek történetében. A naturálgazdaságon alapuló feudális társadalmi rendben egy új osztály keletkezett, a városi polgárság, amely az ipar és kereskedelem révén vagyona és gazdagságra tett szert. Ez az új társadalmi réteg szintén az építkezésekben akarta kifejezésre juttatni növekvő súlyát és jelentőségét. A mód azonban, ahogy építményei és más művészi alkotásai létrejöttek, nagyon eltér akár az udvari, akár a mai kapitalizált művészetnek a körülményeitől. A középkori városi gótika számtalan csodás emléke között alig van egy-kettő, melynek tervezőit névszerint ismernők. Nem egy ember volt az építőjük és nem egy ember építtette őket. Épültek évszázadokon át a város egész polgárságának áldozatkészségéből és építették őket a kőműves céhek, melyekben összeolvadt az építető személye az alkotóéval és a mesterember a művésszel. Egész generációk éltek bele magukat egy-egy ilyen műbe; ha az apa elhalt, munkáját a fia folytatta, ugyanabban a szellemben, ugyanazon társadalmi és gazdasági feltételek között. Ez vitt bele egységet a munkájukba, sőt ez magyarázza meg a rokon vonásokat, melyek hosszú évszázadokon át a legkülönbözőbb országok egyébként eltérő városi építészeti emlékei között is fennállanak. Szűk városokban, aránylag kis alapon emelt, magasba törő építmények ezek, melyeknél a képzőművészeti alkotások, a szobrászat és festészet szerves módon olvadnak bele az architektúrába.

A céheknek kézműves jellegű iparüzését egy egész világ választja el a mai kapitalisztikus iparüzéstől. A hagyományokból táplálkozó céhszerű világfelfogással erős ellentétben áll a kapitalista lélek. Az egyiknek rendi a felfogása, a másiké individuális. Az egyiknek ideálja a tisztességes polgári élet, mint az apáké is volt, a másiké a vagyonnak öncél gyanánt, korlátok nélkül való felhalmozása. A különbség a kettő között nem feltétlenül időrendi: a Mediciek, Loredanok és Fuggerek a céhek korában is kapitalisták voltak, viszont a kapitalizmus mai korában is van céhszerű gondolkodás. Minthogy azonban ma a kapitalisztikus gondolkodás van túlsúlyban, a céhszerűség az alkotások mikéntjében sem érvényesülhet.

Ez a körülmény ismét arra vall, hogy nem lehet elmúlt korokat új életre kelteni. A céhek életrekelésére a törekvés ma is megvan. A mai szervezetekből azonban, bástyázzák bár őket körül a régi céheknek összes külsőségeivel, mégsem lesz céh, mert hiányzik belőlük a hagyomány, mely a régi céhekben élt. Csak az apáról fiúra átöröklődő céhszerű hagyományok mellett fejlődhetnek ki a művészetekkel határos mesterségekben olyan iskolák, melyek jellegzetes képviselőivé váltak egy-egy művészeti iránynak.

Nyomról-nyomra igen érdekesen lehet kimutatni, hogy a kapitalizmus kifejlődése milyen hatást gyakorolt a művészetekre. A kapitalizmus eredetét illetőleg nem egyezők a vélemények, de lényeges az, hogy a 14. és 15. századtól kezdve mind nagyobb számmal akadtak kereskedők és iparosok, akik keresztültörték a céhszerűség korlátait, s a mai kifejezéssel élve mesteremberekből vállalkozókká lettek. Esetleg formailag benne voltak ugyan a céhekben, de eltávolodtak azoknak gazdasági és erkölcsi felfogásától. Genuai vállalkozók már a keresztes háborúk idejében flottákat szereltek fel és maonákat vagy részvénytársaságokat alapítottak a hadjáratok üzleti kihasználására. A velenecések kereskedelmi szerződéseket kötöttek a hitetlenekkel. Flórenci bankárok pénzügyleteket bonyolítottak le egész Európával. A flandriai posztósok kézi-erővel üzött nagyipart teremtettek. A Fuggerek idegen országok bányáit bérelték és mindennemű vállalatokat finanszíroztak. Így azután nagy vagyonok halmozódtak fel egyeseknek, még pedig olyanoknak a kezében, akiknek semmi közük nem volt a feudális társadalmi rendhez és távol állottak annak gondolkodásától.

E nagy polgári vagyonok keletkezése nyomában mindenütt észlelni lehet az igények rohamos emelkedését és ezzel kapcsolatban egy addig ismeretlen világi művészet kifejlődését. A Szent Márk templom és a dozse palota körül ekkor emelkednek a gazdag patríciusok magánpalotái, Nürnbergben és a német kereskedővárosokban ekkor váltják fel a favázás és szalmával fedett házikókat a német reneszánsz emeletes palotái, Amsterdamban az indiai üzleteken meggazdagodott tőzsérek ekkor teremtik meg sajátos városi és kert-kultúrájukat. Ezek a gazdag kapitalisták művészi dolgokkal igyekeznek körülvenni magukat, palotáikat értékes bútorokkal, szőnyegekkel, idegen országok kincseivel töltik meg és olyan művészek alkotásaival rendezik be, akik már nem állanak egy ember zsoldjában, hanem rendelőket keresnek, vagy kész műveiket bocsájtják áruba. A művész, mint önálló gazdasági alany tulajdonképpen ekkor jelenik meg a társadalomban.

Ugyanilyen metamorfózison megy át az anyag. Egészen a 19. század derekáig az építkezésnek úgyszólván kizárólagos anyaga a fa, téglá és a kő. A technika nagy haladásával párhuzamosan az építkezéseknél egyre nagyobb mértékben foglalt tért a vas és az acél. Az anyag természetének ez a megváltozása egészen új probléma elé állította a tervező építőművészeket. A vas térfoglalásának első idejéből való gyakorlatilag célszerű, de dísztelen konstrukciók nem voltak alkalmasak művészi igények kielégítésére. A vasváznak a régi anyagokkal való kombinálása gyakran erőszakot követett el az anyagszerűség törvényem és nyugtalanítólag hatott a nézőre. Emlékezetes még az a harc, melyet. az 1889. évi párisi vilákiállítás előtt a francia művészek színe-java az Eiffel-torony felépítése ellen folytatott. A művészet nevében tiltakoztak a művészetek városát „elcsúfító” és szükségtelen vastorony építése ellen. Ma

már a vasnak megvan a saját művészi technikája és csaknem felesleges például idézni a Duna vashídjait, amelyeknek kecses ívelése, karcsú formája a gyakorlati szempont mellett a művészi igényeknek is teljesen megfelel.

Az Eiffel-torony esetével ellentétben Amerikában a szükség vezetett az acélvázaz felhőkarcolók építésére. Az üzleti életnek a nagyvárosok city-jében való tömörülése a telekárak hihetetlen emelkedését idézte elő és a vállalatokat arra kényszerítette, hogy üzleti palotáikat minél magasabbra emeljék. A régi épületektől eltérőleg ezeknél a felhőkarcolóknál a súlyt az acélváz viseli; a falak az épületnek a tulajdonképpen nem szerves részei, hanem csak arra valók, hogy az időjárás viszontagságai ellen védelműl szolgáljanak. Kezdetben ezek a felhőkarcolók dísztelenek és szürkék voltak, ma már az építetők és építők egyformán artisztikus hatásokra is törekszenek. A régi Newyork *kifehéredőben* van; a téglá és vasbeton mellett mind gyakrabban jelenik meg a márvány s a felhőkarcolók kiképzése nem nélkülözi a tömegek hatásosságát és a formák szépségét. Staten Island felől nézve Newyork felhőkarcolóinak sora, a *sky-line*, akár nappal, akár pedig tiszta téli estéken, mikor hidegen szikrázó lámpák milliói rajzolnak magasba szökő kontúrokat a sötét égre, nemcsak imponáló kép, hanem új művészi élmény együttal.

Az építészetnek azonban nemcsak az anyaga, hanem a módszerei is megváltoztak. A kapitalisztikus tömegtermelés behatolt az építészetbe is. Vanak londoni utcásorok, amelyeket véges-végig egy vállalkozó épített fel egyetlen terv alapján, úgy hogy a házakat csak a számok különböztetik meg egymástól. Nagyban és gyárilag történik azonban ma már még az építkezéseknél használt anyagok legalább kilenctized részének az előállítása is és a gyár, hogy termelését olcsóbbá tegye, egységes típusok termelésére és bevezetésére törekszik. Végeredményben a tervező is ezekhez kénytelen alkalmazkodni és akár akarja, akár nem, anyagi okokból el kell fogadnia a kapitalisztikus termelési mód által reáidiktált anyagokat, formákat és méreteket.

Az asszociációk révén még tovább is lehetne folytatni ezeket a fejtegetéseket és kissé bizarr módon a színekben keresni a művészet és közgazdaság összefüggéseit. Zichy Mihálynak van egy vázlata „*Une fantaisie sur la boîte des couleurs*“. Az egyes festékekből alakok emelkednek ki, mindegyik a saját jellemző színének megfelelően, A király aranyos, a magas egyházi méltóság bíborszínű, a tudós szürke, a hajadon fehér, a hóhér vörös. Vájjon a véletlennek kell-e tulajdonítani bizonyos színeknek bizonyos kultúrákkal és gazdaságtársadalmi rendszerekkel való szoros kapcsolatát? Romantikusok, mint Novalis, megéreztek, hogy a katolikus kereszténység színe a kék, mert az borítja a végtelen boltozatot, ahova a hívőknek vágyai és imái szállnak. A hagyományos keresztény művészet Máriát kék színben szereti ábrázolni és a háttér is rendszerint kék. Az Isten kegyelméből való királyság magát az aranynak szikrázó pompájával övezi körül, az agrárfeudalizmusra a mezők zöldje, az iparból élő kapitalizmusra a malter és a vas szürkéje jellemző, de alóla, mint a kohóból kicsapódó láng, fellobban a munkás-szocializmus égő vöröse. A színek így szimbolizálják a társadalmi és gazdasági rendnek különböző rétegeit.

Eddigi példáinkat túlnyomólag az építészetből vettük, a tételt azonban alkalmazni lehet a művészetnek valamennyi ágára. A zenére például szintén. A múlt századok kamarazeneje is a társadalmi és gazdasági viszonyok következtében. Kevésszámú, kiválasztott műértő közönség, kis szalonok, melyeket

néhány hangszernek lágy hangja is betölt, ezekhez szól a kamarazene. A 18. század zeneszerzői kis udvari színházak számára írták cizelláltan finom operáikat. A mai milliós nagyvárosokat, az ezrek számára épült hangversenytermetek, a rengeteg ember befogadására berendezett színházakat a modern közgazdasági élet és technika hozta létre. Vele együtt az élet demokratizálódott és a nagy tömegek is behatoltak a művészetbe. A közúti közlekedés eszközeinek tökéletesedése lehetővé tette nagy tömegeknek a szórakozóhelyeken való tömörítését. Ez a nagy zenekarnak, a nagy operának és a nagy hangversenyterem zenéjének gazdasági alapja.

Miként a zene technikájánál, úgy a színpadnál is ki lehet mutatni a demokratizálódás és a közgazdasági viszonyok átalakulása révén előidézett változásokat. Jól tudjuk, hogy a görög-római színház vagy Shakespeare színpada mennyire más volt, mint a miénk. A modern, technikailag viszonylagosan tökéletes színpad csak a XIX. század második felének az eredménye. Shakespeare idejében csak a kikiáltó jelezte, hogy mit kell *odaképzeln*i a színpadra. Kis vándorszíntársulatok, csekély anyagi erővel sem díszletekről, sem jelmezekről nem tudtak gondoskodni. Aránylag kis lélekszámú városok csak kevésszámú látogatót biztosíthattak, csak kis színházakat építhettek és nem engedhették meg maguknak egy-egy darab előadásánál nagy összegek befektetését. Még az uralkodók is korlátozva voltak színpadi igényeik kielégítésében. Nem követhették az örült Lajos példáját, aki külön színelőadásokat rendeztetett korhű jelmezekkel és díszletekkel közönség nélkül, kizárólag a saját gyönyörűségére.

Az igényeknek széles rétegekre való kiterjedése, a közönség *tömege*, megváltoztatta a színpad technikájával a színdarabok tárgyát és szellemét is. Technikai lehetetlenségek alig vannak, s a mai színműíró tárgyainak megválasztásában sokkalta szabadabb, mint elődei.

És az irodalom? A mechanizálódás, demokratizálódás és kapitalizálódás jelenségei ott is kétségbevonhatatlan módon mutatkoznak. A mai forradalmas időkben nem árt leszögezni, hogy az emberiség történetében a mechanikai eszközök idézték elő mindenkor a legnagyobb változásokat. Az állati sorból emberré levésnek a tűz és a kezelhető szerszám volt a két leghatalmasabb tényezője. A löpor nagyobb változást idézett elő a háború mesterségében, mint összevéve valamennyi nagy hadvezérnek a tudománya. A gőzgép forradalma volt akkora, sőt sokkalta nagyobb, mint aminőnek a francia forradalmat közönségesen tekinteni szokták.

Az irodalmi forradalomnak a könyvnyomtatás felfedezése volt a feltétele. A könyvnyomtatástól kezdve az íróművészek a szerepe rohamosan megváltozott, egészen másoknak írt, mint a leláncolt kódexes fejedelmi könyvtárak korában. A könyvnyomtatás gyermekkorának első nyomdászai bizonyára nem voltak a mai értelemben vett kapitalista vállalkozók. Soknak közülük volt egy kis nyomdája, amellyel városról-városra vándorolt. Sokan maguk írták, szedték, nyomtatták és árusították könyveiket. Ámde már nem megrendelők, hanem a piac számára dolgoztak és alkalmazkodniuk kellett a vevőközönség igényeihez és kívánalmaihoz. A nyomtatott betű mechanikája és az olvasóközönség demokratizálódása így hatott vissza a könyvek tartalmára is.

A vándor könyvnyomtató műhelyek és kis kézisajtók ideje után a kapitalizmus rávetette magát a nyomdaiparra és a kiadói tevékenységre is. Nyilvánvaló, hogy a nagy részvénytársasági nyomda- és kiadóvállalatnak az igaz-

gatója másként ítéli meg a neki felajánlott kéziratokat, mint valamelyik irodalmi vagy tudományos társaság főtitkára. A profitra törekvő részvénytársaságnál az irodalom nem öncél, hanem csak eszköz. Ezért van az, hogy értékes dolgok a kapitalizált könyvkiadás idejében gyakran esztendőkön át nem találhatnak kiadót, fémjelzett íróknak pedig kevésbé sikerült munkái is hamar piacra kerülnek az anyagi siker reményében. A tiszta irodalom kevés kiválasztottak gyönyörűsége, a kiadói siker ellenben a nagy vásárló tömegetől függ.

Az utolsó évtizedek folyamán a kapitalizmusnak, a közlekedési eszközök és a posta tökéletesedésének, a szinte korlátlan példányszámokat előállító rotációs gépek egyesített terméke a modern újságkultúra. A modern emberek nagy részének valósággal minden az újságokon keresztül történik és az újság nyújt neki napi politikát, közgazdaságot, tudományt, irodalmat és művészetet egyaránt. A civilizációnak és kultúrának mindezek a megnyilvánulásai az újságokban a napi érdekesség mérlegére kerülnek. Ami nem üti meg ennek az érdekességnek mértékét és formailag nem illeszthető bele a laphasábok keretébe, a sajtókultúra számára tökéletesen elvész és elvész mindazok számára is, akik a sajtóból merítik összes lelki táplálkozásukat. Pedig ma ezekből áll a nagy többség, mert a gazdasági élet lüktető tempója és a rendelkezésre álló huszonnégy órának erős igénybevétele mellett hosszabb lélekzetű könyvek olvasására keveseknek jut idő.

Gyulai Pál és kritikus társai a Budapesti Szemlében évtizedeken keresztül keseregtek, hogy a napisajtó tönkreteszi az igazi szépirodalmat és teljesen megöli a szórakoztató prózának egyik legszebb műfaját, a hosszabb lélekzetű novellát. Ámde ennek pontosan így kellett történnie. A sokszorosodó napilapoknak a vonal alatt úgynevezett tárcára volt szükségük, s az írók alkalmazkodtak az igényekhez. Anyagilag sokkal jobban jártak, ha tíz tárcát írtak tíz forintjával, mintha egy hosszú regényért, melynek megírása esetleg hónapokat vett igénybe, kapták ugyanazt az összeget. A nyolcvanas és kilencvenes éveknél így lett a tárca a műfaj, melynek tömegei nem hagytak ugyan mélyebb nyomot az olvasók lelkében, de arra jók voltak, hogy a vonaton betöltsenek egy-egy negyedórát, vagy hogy este az ágyban szellemi megerőltetés nélkül legyen mit olvasni.

Sajátságos módon ma a tárca-túltengésnek az ellenkező végleténél tartunk, épen olyan gazdasági okok következtében. A háborús nyomorúság meghozta a papírdrágaságot, a lapok terjedelmének megszorítását és a napi szépirodalom elsorvadását. A tárca aranykora lejárt. A könyvkiadás viszonyai nehezebbek, mint az elmúlt esztendőknél, a regény-termelés viszonylagosan mégis inkább emelkedik, mint csökken, mert az írók kiszorultak a lapok hasábjairól.

Egy másik érdekes megfigyelés, amelyet napjaink irodalmánál tenni lehet, a témáknak és feldolgozásuk módjának a megváltozása. A technika és gazdasági élet számtalan új témával ajándékozta meg az irodalmat. Először Verne ragadta meg a technika lehetőségeire épített meséivel a fiatalság fogékony fantáziáját, utána ugyanezek a problémák, az Európát Amerikával összekötő alagúttól az idegen világokkal való összeköttetésig, bevonultak a felnőtt irodalmába is.

És itt van a modern technika telivér gyermeke: a mozi. A mozi lényege az akció, amely többé-kevésbé tökéletesen, a legtöbb esetben felírások segít-

ségével magyarázza önmagát. Igazi lelki finomságokat, analíziseket a mozi nyújtani nem tud. Épen ez a körülmény okozta azonban, hogy a mai mozi számára egy egészen különleges irodalomnak kellett kifejlődnie, amely nagyjából középpütt áll a romantikus korszak gazdag meseszövésszerű és a detektív-regények háttorzongató irodalma között.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a *mai* mozi számára jött létre ez az irodalom. A mozi fejlődése ugyanis egészen más Ehetőségeket is takar. A színes fotográfia után a színes, hangos és plasztikus mozinak kell következnie. Ez a mozi teljesen pótolni fogja a színházat, sőt még tökéletesebb lesz a mai színháznál, mert a nagy tökével dolgozó vállalatoknak módjukban lesz a legjobb színészeket szerződtetni és a helyszínen eszközöltetni a felvételeket. Kissé kombinálva a további fejlődési lehetőségeket, össze lehet kapcsolni ezt a plasztikus és beszélő mozit a képtávíróval és telefonnal, amely nagy távolságokra és ugyanúgy vetíti az eleven mozi képeit, sőt közvetlenül valamely előadónak mozgását és beszédét is, mintha élő ember állana előttünk.

Végül van a művészetnek egy olyan ága, melyet teljesen a modern kapitalisztikus kornak a közgazdasága hozott létre és amellyel lépten-nyomon találkozunk, a reklám művészet. Nem mintha a régi idők nem ismerték volna a reklámnak bizonyos kezdetleges fajtáját. Pompejii üzletek bejárója fölé ki volt faragva vagy festve, hogy az üzlet tulajdonosa mit árusít, s a középkorról maradt reánk örökség formájában a cégér és cégtábla. A kapitalisztikus kornak a reklámja azonban egészen más. A régi iparos túlnyomóan rendelésre dolgozott, s reklám szempontjából elég volt annyi jelzés, hogy a rendelni szándékozó tudja, hogy hova és kihez forduljon. A mai tömegtermelésnél a vállalkozó keresi fel, ha képletesen is, a vevőt, fel akarja kelteni benne a vásárlás szükségességét, meg akarja győzni, hogy az ő áruja a legjobb, s ennek eszközül használja fel a reklámot. Hogy ez a reklám nem minden esetben művészi, sőt nagyon sokszor egyenes ellentétben van minden művészettel, az kétségtelen. Viszont kétségtelen az is, hogy a reklámok nagy részénél megnyilatkozik már a művészi hatásokra való törekvés, s az utolsó évtizedek folyamán valóban kifejlődött itt a művészetnek egy specifikus ága. Jellegzetes tulajdonsága ennek a reklám-művészetnek, hogy lehetőleg kevés, de markáns vonással, élénk színekkel dolgozik és felhasználja mindazt, ami a figyelem fölkelésére alkalmas. Alig hiszem, hogy manapság volna ember, akinek emlékezetében ne élne egy-két olyan reklámnak a képe, amely amellet, hogy gazdaságilag impresszionálta, művészi hatást is váltott ki belőle.

A tavalyi angol derby közönségének feje fölött egy repülőgép jelent meg és furcsa vargabetűket írt le a levegőben. A gépből sűrű füst gomolygott, amely nem oszlott szét rögtön, hanem a kék ég alatt imbolyogva betűk formáit vette fel. Az egymás után mutatkozó betűk egy milliós példányszámban megjelenő angol tömeglapnak a címét írták le. Éjjel a repülő a reklámnak ugyanezt a fajtáját világító betűkkel is megismételte. Valósággal az égboltozat lett a mező, melyre az emberi kéz a tollnak használt repülőgép segítségével felrajzolta betűit. Amerikában reflektorokkal éjjel felhőkre vetítettek reklámképeket. Legsajátabb üzleti céljainak elérésében a modern gazdasági élet így használja fel a tudományt, technikát, a művészetet, sőt az elemeket is.

Tonelli Sándor.

FIGYELŐ.

A szanálás első részletes helyzetképe Magyarországon. *Smith* Jeremiás, a népszövetség Budapestre küldött ellenőrző főbiztosa a nagy szanálási műről július folyamán két jelentést szerkesztett és pedig az első részletes jelentést a második alkalommal, amely július 23.-án került nyilvánosságra. Ez a jelentés voltaképpen még csak a júniusi záróeredményről és a júliusi előirányzatról szól, tehát csak olyan befejezett tényeket közöl, amelyek szigorúan véve még nem tartoznak a szanálás időszakába, mert hiszen az új rendszer születésnapja július 1-je. De így is igen érdekesek ezek a beszámolások, mert máris teljes részletességgel tárják fel a helyzetet és jellemző képet adnak arról, hogy a főbiztos amerikai szeme hogyan látja jelenünket és jövő kilátásainkat.

Ha végignézzünk ezen a jelentésen, elmondhatjuk, hogy ilyen sokirányú, részletes, alapos, világos helyzetképet nemcsak a költségvetésmentes államkormányzás alatt nélkülöztünk, hanem nagyon kevés expozét tudnánk előkotorni a múltból, amely ekkora tájékoztatást tudott volna adni, mint ez a népszövetségi jelentés. A legjellemzőbb, hogy hiába az a hatalom és hatáskör, amellyel *Smith* Jeremiás dolgozik, hiába az a gyakorlatias észjárás és félmagyarázatokkal be nem érő világoslátás, mely mindenben vezet, rezignáltan kénytelen bevallani, hogy sok kérdésre nem tudott idejében felvilágosítást kapni, sőt vannak, amelyekre még ma is adósok a válasszal. Így mindjárt jelentése elején említi *Smith*, hogy a júliusi előirányzat elkészítése tetemesen késett és csak július 7.-én kapta kézhez. Nem tudott kapni végleges zárószámadásokat sem májusról és júniusról, mert ilyenekkel akkor volt szokás elkészülni eleddig, amikor a számadatok már minden gyakorlati értéküket elvesztették. Végül a legjellegzetesebb, hogy az állami alkalmazottak számára vonatkozóan sem tudott részletes és a békeállapottal szembeállított adatokat kapni. És mindezt abban a jelentésében kell megállapítania, amely szerint az állami alkalmazottak száma részint tradícióból, részint pedig az ország megcsonkítása folytán túlnagy.

A jelentésből megtudjuk egyébként, hogy a június végével lezárult költségvetési év a megszerzett megközelítő adatok szerint s az utolsó két hónap ellenőrzött kezelése alapján 295.5 milliárd felesleggel zárult, szemben az első jelentése szerint várt 264 milliárdnyi felesleggel, s hogy ez a felesleg 16 millió aranykoronának felel meg. Ehhez a felesleghez .persze olyan bevételek segítették hozzá az államkincstárt, amelyeket innen-onnan szerzett kölcsönökből

merített. így mindjárt a bankoktól és iparvállalatoktól 237.9 milliárd koronát vett fel a kincstár svájci frankban, a kényszerkölcsönből befolyt 200.8 milliárd, az inflációból eredő bevétel 1036 milliárd és végül az újjáépítő kölcsönből ennek az időszaknak deficitjére jár fedezetül 1056 milliárd (aranykoronában 60 millió). A június végén mutatkozó tényleges egyenleg tehát 2235.2 milliárd korona deficit.

A júniusi folyókiadások (hátralékos tartozások nélkül) 401 milliárdot tettek ki, melyre állampénztári bevételekből csak 71 milliárd, s az újjáépítési kölcsön biztosítására lekötött jövedelmekből (vám, cukoradó, dohány-, sójövédék) származó 196 milliárd korona fedezet jutott. A lekötött -jövédelmek a májusi 103 milliárddal szemben, melyből 27*8 milliárd felesleg maradt, júniusban 188 milliárdot tettek ki. Ebből folyó kiadások fedezésére felszabadított a főbiztos 168 milliárdot és a májusi felesleget, vagyis együtt 196 milliárdot és maradt lekötve kb. 20 milliárd. A júniusi folyókiadások rendes fedezetéhez képest mutatkozó havi deficit összege tehát egymagában 142 milliárd. Feltűnő az állampénztári bevételek rendkívüli csekélyisége. Már itt említjük meg, hogy a júliusi előirányzat 18.7 millió aranykoronányi bevételéből (kiadás 30.6 millió) is csak 1 millió jut egyenesadóra, fogyasztási adó 2.2, dohányjövédék 2.3, illetékek 2.5, vámok 2.9 és forgalmi adó 7.5 millió aranykorona! Az adóztatás egészséges, normális egyensúlya tehát még távolról sincsen elérve.

Az újjáépítési kölcsön jegyzése sikerrel folyik. Célja a kölcsönnek csupán az, hogy a szanalási időszak alatt az államháztartás deficitjét fedezze. A kölcsön összegéből az évfolyamkülönbözetek és költségek levonása után tényleg csak 82 százalékot, vagyis 205 millió aranykoronát fog a magyar államkincstár kézhez kapni olyan részletekben, amint az állami költségvetés megállapított keretei közt a szanalás tartpma alatt deficitnek elő szabad fordulnia. A június végével lezárult időre ez az összeg 60 millió aranykorona volt, júliusra pedig 7.1 millió, de a most készített előirányzat szerint 11.9 milliót fog kitenni, vagyis 4.8 millió aranykorona túllépés mutatkozik. Ezt a várható túllépést a jelentés azzal magyarázza, hogy július hónap az egyenes adózás tekintetében igen gyenge, mert ilyenkor esedékességi idő nem lévén, csak hátralékok folynak be. A júliusi szükségletre a főbiztos az újjáépítési kölcsönből 900.000 fontot, vagyis 19.2 millió aranykoronát bocsátott a kormány rendelkezésére, mely összegből a júliusi várható deficitet meghaladó összeget, 7.3 milliót az államnak még júliusban vissza kell juttatnia a főbiztos rendelkezésére.

A júliusi költségvetés jóváhagyása alkalmával a főbiztos figyelmeztette a kormányt, hogy a naptári év további folyamán a havi deficitnek az átlag alatt kell maradnia. A költségvetésben kifogásolt tételek a főbiztos jelentésében elsősorban a személyzeti kiadások nagysága, mely a kiadások 60%-ára rúg, aztán az állami üzemek fedezetlen hiányai, valamint a beruházások nagysága, mely az újjáépítési előirányzatot 40%-kal haladja meg. A legközelebbi jövőben az államkincstárnak egynéhány rendkívüli bevételre van kilátása; ezek: a kényszerkölcsönnek 120 milliárdra becsült harmadik részlete, amely augusztusban esedékes, aztán felhalmozódott és megtakarított élelmiszerkészletek eladásából várható bevételek.

Az állami pénzkezelésnek júliussal életbeléptetett egyszerűsítése lehetővé teszi a főbiztosnak, hogy az állami bevételekről mindennap pontos kimutatást

kaphasson s viszont az egyes minisztériumok nem költhetnek el többet, mint amennyi a költségvetés alapján postatakarékpénztári számlájukon rendelkezésükre van bocsátva. Az állami üzemek pénzügyi reformja még nem készült el, de az előkészítés már folyamatban van.

Érdekesen írja le a jelentés, hogy a valuta és deviza zugkereskedelmet hogyan sikerült megszüntetni egyrészt azzal, hogy a Devizaközpont minden igényt kielégített, másrészt pedig, hogy a felállított Nemzeti Bank elég tőkeerővel létesült ahhoz, hogy a magyar pénz stabilitásáról gondoskodni tudjon (bármely mennyiségben adjon és vegyen külföldi fizetési eszközt), s végül, hogy a magyar pénzügyi helyzet megreformálásának hatása alatt a korona külföldi árfolyama megszilárdult.

A Nemzeti Bank évi 10 százalékos kamatlábával szemben kisserkeszti a bankok által a kereskedelemnek és iparnak nyújtott hitelek 35 százalékos kamatját. Rámutat az ipar és kereskedelem nagy pangására, mellyel együttjárt a munkanélküliség növekedése, de a munkanélküliek számáról nincs hiteles adata. Hivatalos indexszámítás hiányában az árak alakulását sem tudja szemléltetni, de rámutat arra, hogy az élelmiszerek és ruhaneműek ára még júniusban is állandó emelkedésben volt. A külkereskedelem kedvezően alakul, mert a múlt év első öt hónapjával szemben a folyó év első öt hónapjában a kivétel 54 százalékos emelkedést mutat s a behozatali többlet 85.2 millióról 45.4 millió aranykoronára szállt alá.

Szerencsére nem járt az átalakulás nyomában túlzott tőzsdei spekuláció. A júniussal befejezett pénzügyi év végén sikerült az inflációt az előre meghatározott keretek között tartani. Az eddigi eredmény biztató a jövőre nézve, s a főbiztos meg van arról győződve, hogy a szanalási akció sikerrel fog jární, — ha az ország a szükséges gazdasági alkalmazkodást elvégzi és vállalja az áldozatokat, amelyekkel az átmenet jár.

r. a.

Egy régi tartozásról. 1899. év őszén egy párisi fiatalember érkezett Budapestre, ahova őt a közoktatásügyi miniszter küldte francia lektori minőségben.

Az idegen város forgatagában, az alacsony ólmos ég alatt, a tar őszi fák között szorongó érzéssel tartott szállása felé. Az országról hallott már egyet és mást, egypár üres évszám, néhány semmitmondó név jutott eszébe; elmosódott kusza rajz derengett előtte. Messze Páristól, távol a világtól, keserű érzéssel gondolt a sok unalmas, meddő tanulással eltöltött évre. És fájdalmasan kérdezte önmagától: ifjúságának drága éveit nem ejtette-e el hiába? Csüggedten és kétellyel tekintett a jövő felé.

De megjött a tavasz és a nyár s az ifjú sok mindent látott. Látta a fiatalos lendülettel növekvő várost, a szikrázó déli napfényben a nagy magyar Alföldet ... őt is megbűvölte a horizonton a titokzatos rajzú gémeskút... Látta a szelíd lankájú zöld Dunántúlt, a haragoszöld fenyveserdőket és ez a sok-sok élénk szép szín mélyen bevésődött lelkébe. Megismerte és megszerette a népet és ámult csodálkozással állt meg egy ismeretlen világ előtt . . . íme, nyugat és kelet között Európa örök végvára!

Négy évig időzött itt az idegen, azután elkerült innen. A bőséges évek

unott egyhangúsággal teltek-múltak, míg jött 1914 és azután az az év, melyből kiesett a magyar tavasz. Az idegen vándorkedvében sok népet és országot látott, de a magyar színek és tájak mélyen bevésődtek lelkébe. És mikor a határok újra megnyíltak, ismét felkereste az országot, hol ifjúságának négy évét töltötte.

A régi képeket kereste és fájdalmasan látta a pusztulást. Mennyi érték ment veszendőbe, de megfakultak a színek! Visszaemlékezett a múltra és elhatározta, hogy megírja e pusztulás történetét. 1921-ben feltűnt a könyvkirakatokban egy francia könyv; szerzője a két *Tharaud* fivér, címe: *Quand Israel est Roi*.

Külföldön példátlan nagy sikert ért el — a kiadás, mely előttem fekszik, a 69-ik —, addig nálunk a könyv fedelét fakóra szívta ki a napfény, az újabb könyvek kiszorították helyéről és rövid könyvkirakat élete után fölkerült a könyvek temetőjébe, a poros hátsó polcokra.

Három esztendővel a könyv megjelenése után kívánja pótolni könyvkiadóink és fordítóink nagy tartozását a „Napkelet“, mikor folytatásokban közli a Tharaud fivérek könyvének fordítását. Elgondolkozva kérdezzük, miért késett mindezeig a könyv magyar fordítása, hiszen ez nemcsak udvarias gesztus, hanem irodalmi nyereség is. A forradalom és kommunizmus lefelé rohanó hónapjainak legsikerültebb rajzát e két francia író adta minékünk.

A könyv egész jellegét egy körülmény határozza meg #s ez az, -hogya Tharaud fivérek regényírók, akik a francia irodalomban egy új irodalmi műfajt honosítottak meg: a riportot. Egy furcsa csengésű műfajt említettünk, mely a rotációs papíron éli tiszavirág életét, illő tehát, hogy e komoly könyvvel szemben közelebből megjelöljük, mit értünk riport alatt. Ámde, felelhetné valaki, műfajokról beszélni meddő időtöltés; hiszen jól tudjuk, hogy minden igaz író többé-kevésbé meglazítja, megváltoztatja a műfaj kereteit, azt mondhatnánk, hogy minden egyes esetben más-más műfajt teremt. Ez igaz, de hiszen nem erről van szó, ehelyütt csupán a riportnak mint műfajnak akarjuk területét kimérni, hogy azután a kertész hogyan fásítja be ezt a területet, miféle virágokat ültet, ez természetesen minden esetben más és más.

A riport egészen modern műfaj, a gőz, a villamosság, a repülőgép korának irodalmi megnyilvánulása. A közlekedési eszközök gyermekkorában azok a kiváltságosok, akik útikalandok egész során át végre eljutottak messzi országokba, leírták utazásuk történetét, az idegen népek szokásait és erkölcséit. Ezek az útleírások — a riportnak ősei — csodás, rendkívüli dolgokat meséltek. Az akkortájt felfedezett Amerikában járt hajósok hihetetlen történeteket regéltek az új Világrész fantasztikus kincseiről, gazdagságáról. A megelevenedett ezeregy éjszaka ragyogott e lapokon. De a közlekedési hálózat lassankint mind sűrűbben fonta be a földrészeket, megszületett a modern utazó típusa. Az érintkezés egyes népek között mind sűrűbb lett és ezzel természetesen jobban halványodtak el a rikító színek, hogy helyükbe általános formulák kerüljenek.

Így alakult ki lassan az irodalmi riport. Most már a figyelem a hétköznapi megszokott életmegnyilvánulásokra terelődött, szimbólumok lettek ezek, mintegy a mélyen beágyazott faji léleknek megnyilvánulásai. A külső világ itt már nem díszlet, hanem magyaráz, megértet, él.

Mikor a szerzők a marokkói kérdésről, vagy a cionizmusról, vagy az angol imperializmusról írnak, osztoznak a történész, statisztikus, vagy szociológus anyagával. Mégis miben különbözik a könyvük ezekétől. Anyagban nem. A statisztikus számokon keresztül látja a valóságot és csak annyit, amennyit a számok megengednek. A szociológus egyes emberek helyett tömeget, vágyak, remények helyett irányokat lát. *Számok helyett képeket, irányok helyett embereket, kimutatások, térképek helyett vidékeket, tájakat látunk a Tharaud fivérek könyvében.* Amellett a Tharaud fivérek kitűnő elbeszélők, kik az elbeszélés művészetét a végső határokig tökéletesítették.

A forradalom és kommunizmus pár hónapjának történetét adja a könyv, de a háttérben pár igen éles rajzú képben a magyar társadalom egész keresztmetszetét is. Minthogy az egyik Tharaud négy évig volt nálunk és ezalatt az idő alatt mélyen bepillantott a magyar lélekbe, ezzel párosul szerencsésen a kitűnő írói készség is, mely az ismert anyagot úgy dolgozza fel, alakítja át, hogy egy ültő helyünkben olvassuk végig a könyvet. Bemutatják a dráma személyeit, élükön a két főszereplővel. Megrendítően hat a Tisza Istvánról szóló fejezet; amint az egy darab gránitból faragott, szobor kettéhasad. Azután felmerülnek a homályból ismeretlen arcok, hogy újra visszamerüljenek a sötétbe. Mindenütt drámai az előadás, melyet csak néha vált fel egy-két nyugodt lap és ezekben csillog legszebben a Tharaud-k írásművészete. A magyar paraszt egész gondolkozásmódját, fantáziadús érzésvilágát négy lapon keresztül senki sem adta oly tökéletesen. A könyv átfogja az egész magyar glóbuszt. E gyászos időkben ez a könyv volt irodalmi követünk, mely némaságunkban mi helyettünk beszélt. Most, hogy a magyar fordítás előttünk fekszik, hálás érzéssel gondolunk a két idegen testvérré, akiknek szíve még a riport hűvös tükörképei mögött is fel-feldobog értünk és akik néha mintha Zrínyinek, a költőnek szavait ismételnék: „Ne bánts a magyart!”

Torma Domokos.

Jaurés és a Panthéon. A francia kamara, *Herriot* kormányának kezdeményezésére, elhatározta, hogy *Jean Jaurés*-nek, a nagyhirű és világtragikai emlékekkel övezett szocialista vezérnek hamvait a Panthéonban helyezi el.

Jaurés-t a világháború előestéjén lőtte le a kávéház tükörablakán keresztül *valaki*, aki úgy vélhette, hogy ebből az élő emberből tehetetlen hullát kell csinálni, hogy zavartalan utat találhasson mindaz a politikai érdek, amihez Franciaország jövő sorsa fűződik. Valóban: *Jaurés* nagyhatalom volt a szocialista és munkásmozgalomban, akinek szava az országhatárokat is áttörte; erős pacifista meggyőződése azonban mindenekelőtt hazájában biztosított neki vezetőszerepet, abban az országban, amelynek népe, ha sovíniszta is, de szereti a dalt, a bort, a csókot s a *Jaurés* tanította „*hymne du bonheur*” szavára a legélelénkebben reagál.

Nos, a boldogság himnusza és a harci induló egy úton nem járhat. Ahol a pacifizmus boldogsága puhítja lágyra a talajt, ott mélyre süpped a szöges bakancs. A háború bizonyára kitör akkor is, ha *Jaurés* életben marad és semleges területre menti át elveit, de valószínű, hogy *Jaurés*nak meg kellett halnia ahhoz, hogy a francia revanche-gondolat zászlóját a siker nagyobb reményével vihessék küzdelembe.

Hogy mi lesz, ha Jaurés életben marad — talán hasztalan kérdés; ámde ami a halála óta történt — rajtunk történt. Kard, ágyú, gyilkos gáz, U-hajó, pénz, pénz, pénz, ideg, ideg, ideg — a végén Entente-győzelem. Elszász-Lotharingia ismét a franciáké, s a francia trikolorra a győzelemnek olyan fényes, olyan mámorító napja Austerlitz óta nem sütött.

És a francia politikának ebben az izzó, sovíniszta „ügy-e megmondtam” diadal-léggörében — megbukik *Poincaré* s *Herriot* lép a helyébe. A *Herriot* személyében érvényesülő uralmi törekvésnek pedig a réalpolitika adott feladatai mellett — úgy látszik — párhuzamosan haladó igyekezete, hogy Jaurést a Panthéonba vigye, hogy a győzelem korszakában emelje a halhatatlanok közé azt az embert, akinek a győzelem érdekében kellett meghalnia.

Hogy a francia nacionalizmus, sovínizmus, imperializmus és a franciák hisztérikus németrettegése mit teremtett a páriszkörűli békékben — tudjuk. Bizonyos, hogy a saját győzelmétől rettegő, mert a még nagyobb megtorlástól féltő győztes ideges kapkodásában nem kapaszkodhatott jobban és reáutaltabban a kicsikart eredménybe, mint ezt a franciák teszik. Semmi pozitív a jelenben-jövőben; csak az elmúlt, de görcsösen még a Máévá tett győzelem az, amivel a francia politika alátámasztható. És mégis Jaurést vonultatják be a Panthéonba, azt a Jaurést, aki ha nem bukik, talán párisi Panthéon sincs, nem-hogy francia Elszász volna.

A lelki bizonytalanság ingája nagyobb kilengéseket talán sohasem végeztet, mint a mi napjainkban. A tömeg sikerre áhítozása, a maga ősi naivitásában, eddig föltétien tömeglélektani törvénynek tetszett. Ez most már megdőlt volna azzal, hogy Jaurést s öbenne a pacifizmus utópiáját lehet trónra ültetni a győzelemittas francia metropolisban? Miért? Valamely fejlődési fokát ünnepelehetjük talán ebben az embermassza eddigi kritikátlan és jószágmódjára irányítható ítélkezésének? Ezentúl már valóban lehet majd appellálni a történelem pártatlan és tárgyilagos ítélőszékéhez? — Kérdések, amelyekre ma még nincs határozott válasz. Az emberi presztízs — a nagy tömeg szemében — legnagyobbat talán a suezai csatorna építőjének, *Fernand de Lesseps*-nek tragikus sorsával bukott. És méltatlanul. Ám ugyancsak nem az örök igazság égisze alatt, a legmagasabbra Jaurés példájával emelkednék, újabb megdőbentő bizonyosságul annak, hogy ebben a korban erkölcs, tudás, pénz és politika — eddig nem ismert hullámhosszakhoz igazodik. A régi horizontból csak egy szilárd pont emelkedik ki, mint biztató, reménytadó szempihentetés: *Jaurés pacifizmusa nem kellett, de Poincaré imperializmusára sincsen szükség.* A szuronyok békéje mindenkit megsebez és — Talleyrand szavával élve — a győzők sem ülhetnek rá szuronyaikra. Ha Jaurést meg kellett ölni, hogy a gyűlölet loboghasson magasra, most talán Jaurés életre keltett szelleme lehet az erős antitoxin, mellyel a háború mérgét kiirthatják a nemzetek véréből. — Szeretnék hinni, hogy ez a szilárd pont a magyar szemhatáron sem lesz csupán Délibáb.

Bernáth László.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK.

Magyary Zoltán: A magyar állam költségvetési joga.

A német irodalomban az állami költségvetés jogának természete a múlt század 60-as, 70-es és 80-as éveiben, de még az újabb államjogi irodalomban is a német állam jogtudomány nagyjai: Gneist, Laband, Seyad, Jellinek stb. között élénk és beható megbeszélés tárgya volt. A mi közjogi irodalmunkban is jelentek meg cikkek és értekezések (Mariskának, Földesnek, jelen sorok írójának cikkei; Várnai S.-nak, Tomcsányi V. P.-nak értekezései stb.), melyek e kérdéssel foglalkoztak, de oly behatóan és sokoldalúan, mint ez ismertetésnek tárgyát képező mű teszi, egyik sem fejtegette.

Szerző három főrészben tárgyalja a költségvetési jogot. Az első részben a magyar parlament költségvetési jogának történeti kialakulását vázolja, hozzá vevén a számviteli rendszer és zárószámadási jognak fejlődését is. Az előbbi jog történeti vázolása, tekintettel arra, hogy a magyar alkotmány a törvényhozás költségvetési jogát csak 1848 óta ismeri, tulajdonképp csak az 1848-as időkkkel kezdődik; míg a számviteli rendszernek és a zárószámadási jognak történeti képe a régebbi időkre is visszanyúlik.

A második részben a költségvetési jog elméletét adja szerző, a harmadik részben pedig a költségvetési jog politikai oldalával foglalkozik. A második rész a munkának főtartalma s ismét további alrészekre osztva vizsgálja a költségvetést először „közigazgatási“, másodsor „jogi“ szempontból.

A közigazgatási szempontból való vizsgálat aránylag rövid (84—96. l.), de a munkának talán mégis gerince, amelynek behatóbb megbeszélésére még visszatérek. A jogi szempontból való vizsgálat során először a költségvetési felhatalmazás kérdése következik s ennek keretén belül a költségvetés kormányzati előkészítésének, parlamenti tárgyalásának inkább technikai természetű mozzanatai, továbbá a költségvetésre vonatkozó jogszabályok beható ismertetése s végül a költségvetési törvény jogi természetére vonatkozó fejtegetések, melyek különösen az appropriációval, az indemnitéssal és az „exlex“-szel foglalkoznak. A jogi szempontból való vizsgálatnak másik része (155—190. l.) a költségvetési törvény végrehajtását tárgyalja, s tárgyalása során szerző szintén igen alapos fejtegetéseket nyújt és sok megszívlelendő megjegyzést tesz.

Az utolsó rész, mint említve volt, tartalmazza a költségvetés politikai szempontból való vizsgálatát. E rész is meglehetősen rövid (191—200. l.) s inkább csak a költségvetés meg vagy meg nem szavazásának megengedettsége tekintetében parlamenti gyakorlatunkban felmerült nézeteket és ellennézeteket állítja egymással szembe és veszi bírálat alá.

Mint említém, a munkának szinte gerince a közigazgatási szempontból való vizsgálat, melynek megállapításaira szerző különös súlyt látszik helyezni. Szerző szerint a költségvetés közigazgatás. E tétel mint vezérmotívum vonul végig az egész művön. Helyességének; kérdését egyelőre figyelmen kívül hagyva, kérdezem, lehet-e oly állami tevékenységnek jellegét, mely maga is közigazgatás, közigazgatási szempontból megvizsgálni. Mit jelent közigazgatási szempontból való vizsgálata a közigazgatásnak vagy egy közigazgatási cselekménynek? Valamely jelenségnek vizsgálata bizonyos szempontból jelenti a jelenség súlyosságának vagy más tulajdonságának mérlegelését a felállított szempont értékmérőjével; másként, miután minden mérlegelés összehasonlítás, a kérdéses jelenség összehasonlítását egy másik jelenséggel, melyet a vizsgálat szempontjául tűzünk ki. De nyerhetünk-e a mérlegelésből és összehasonlításból eredményt, ha a megmért tárgy és a mérőeszköz, az összehasonlított dolog azzal, amelyhez hasonlítjuk, azonos. Mennyiségileg igen, de minőségileg, bizonyára nem. Ezért, ha a költségvetés csakugyan közigazgatás, alig várhatunk eredményt oly vizsgálatról, mely azt közigazgatási szempontból veszi, bonckés alá.

S lássuk, mily eredményt ér el szerző e vizsgálatlalt.

Mindenekelőtt megállapítja, hogy a költségvetés, mint az egész államháztartás terve, gazdasági szempontból fontos és szükséges (88. 1.). Ez helyes-eredmény, de ez a szempont nem közigazgatási, hanem gazdaságossági, ökonomikus szempont, mely alkalmazható minden magántevékenységre s az: államnak is e szempontból inkább a hatalom nélküli gazdasági tevékenysége jön figyelembe, mely megméretik nem a tevékenységgel magával, hanem a gazdaságosság elvével, vagyis azzal a követelménnyel és céllal, hogy men-nél kevesebb erővel és gazdasági értékfogyasztással mennél nagyobb eredményt, illetve gazdasági értékeket érjünk el.

A közigazgatási szempontból való vizsgálatnak másik eredménye szerzőnél kettős. Egyrészt megállapítja, hogy az nemcsak pénzügyi programnak felállítása, hanem az állam egész működési körének és egész társadalmának tárgyi szempontok: szükségesség és hasznosság szerint való megbírálása, tehát az állam egész működési programjának felállítása, az összes állami feladatok mérlegelése és rendszeres összefoglalása s mint ilyen, *magasrendű kormányzati tevékenység* (90. 1.). Másrészt megállapítja, hogy bár a költségvetések joga a törvényhozás hatáskörébe ment át, ez lényegileg mégis közigazgatási funkció marad s mint ilyen, alá van vetve a közigazgatás szakszerűsége követelményének s nem oly terület, mely a törvényhozás szuverén korlátlanóságának érvényesítésére alkalmas.

Az első helyen jelzett eredmény sajátságos ellentmondást tüntet fel.. A szerzőnek, mint láttuk, alapmotívuma az, hogy a költségvetés közigazgatás. S íme, közigazgatási szempontból vizsgálva a költségvetést, eredménye az, hogy a költségvetés kormányzat. Ez helyes eredmény, de a szerző alapmotívumával ellentétben van, mert a *kormányzás nem közigazgatás*. S a költségvetést mint állami tevékenységet összehasonlítva, mérlegelve a közigazgatással, mint ugyancsak állami tevékenységgel, kf kell tünni, hogy *a költségvetés-másnemű tevékenység, mint a közigazgatás*.

Ennek megállapítása igen fontos. Látszólag tisztán elméleti, akadémikus

értékű, a valóságban azonban messzemenő gyakorlati horderejű, mert a helyes elméleti kategorizálásnak a gyakorlatban sokkal nagyobb jelentősége van, mint általában hiszik. Ezt szerző is érzi, mert szintén súlyt helyez munkájában a helyes elméleti kategorizálásra.

Ezért sajnálom, hogy bár szerző olyan helyesen állapítja meg és mondja ki ismételtén, hogy a költségvetés magasrendű kormányzati tevékenység, mely az analízissel szemben a szintézist, az igazgatással szemben a kormányzást jelenti (92. l.), mégis annyira nem bír szabadulni a már jelzett téves alapfelfogástól. Oka ennek az, hogy a kormányzás és közigazgatás fogalmát sok tekintetben talán csak szinonimomoknak tartja, vagy olyanoknak, melyek közül az egyik a másikban benne van, aminek következtében e fogalmak egymással bizonyos mértékig felcserélhetők. Ez a felfogás a német közjogi irodalomban jelenleg talán általánosnak mondható s nálunk is nagyon elterjedt. Magyarozatát az államhatalmi nyilvánulások ama megkülönböztetésében leli, mely a Montesquieu-féle hibás hármasság helyébe egy másik hármasság tesz, de szintén hibásat, illetve nem teljeset, azt t. i., amely a „Gesetzgebung“, „Verwaltung“ és „Rechtspflege“ megjelölésekben nyer kifejezést és amely a „Regierung“ számára nem talál külön helyet, hanem azt a „Verwaltung“ fogalma alá szubszumálja.

A kormányzás azonban egészen más, mint a közigazgatás. Közigazgatás — ha csak az államnak hatalmi, nyilvánulásait tekintjük — az állami szervek részéről egyes esetekben közvetlenül a magánosokkal szemben való hatalomkifejtés akár alsó, akár felső fokon, egyes követelő vagy tiltó parancsokkal, végrehajtási és kényszerintézkedésekkel az állami közérdekben részben általánosságban megállapított szabályok keretén belül, részben anélkül a hatalomkifejtő szervek szabad mérlegelése és belátása szerint. Mint a magánosokkal szemben közvetlenül megnyilvánuló hatalomkifejtés a közigazgatással egyenmű, párhuzamos tevékenység a jogszolgáltatás (vagy igazságszolgáltatás), amely épúgy egyes esetekben közvetlenül a magánosokkal szemben való parancsolás, végrehajtási és kényszerintézkedések foglalatja, mint a közigazgatás, de attól főleg abban különbözik, hogy az a sértett jogrend helyreállítása végett ezeknek kezdeményezésére történik s legnagyobb részt az általánosságban megállapított jogszabályok keretén belül.

A kormányzás felette áll e két párhuzamos hatalmi tevékenységnek, amelyeket, szisztematikai szempontból igen kívánatos volna valamely közös nevező alá vonni — p. o. közigazgatás tágabb értelemben, vagy közhatalmi intézés, vagy hatósági ténykedés, vagy hatóságoskodás stb. — s jellege egészen más. Nem közvetlenül a magánosokkal szemben nyilvánul meg, hanem a közigazgatást és jogszolgáltatást végző, akár alsó, akár felső fokú szervekkel szemben s áll azoknak megalkotásában, működésük anyagi előfeltételeinek megteremtésében, ellenőrzésében, irányításában s e célból utasítások adásában és általános, a magánosokat is kötelező szabályok megalkotásában s mindazoknak a céloknak, irányoknak, elveknek és eszközöknek meghatározásában, amelyek által az állam hatalmi tevékenységét, első sorban a hatósági ténykedést (közigazgatást és jogszolgáltatást) végző szervei útján kifejteni fogja.

Látnivaló, hogy ez egészen más, magasabb rendű tevékenység, mint akár a közigazgatás, akár a jogszolgáltatás s hogy eme két alsóbb rendű

tevékenység mindegyikével szemben van kormányzásnak helye. Ami mégis, azt okozza, hogy a kormányzással a közigazgatás sok tekintetben összezavar-tatik, az az, hogy a kormányzat szervei gyakran teljesítenek közigazgatási tevékenységet, különösen felsőbb fokban, mert a közigazgatásnak külön ható-sági szervezete nincs egészen a legfelsőbb fokig úgy kiépítve, mint az igazság-szolgáltatásé. A kétféle tevékenységnek részben ugyanazon szervek által való elvégzése mellett sem szabad azonban a kétféle tevékenységet azonosnak venni. A másik oka az összezavarásnak az, hogy az állami tevékenységben a hatalomkifejtéssel járó közigazgatás mellett meg kell különböztetni a hata-lom nélküli közigazgatásit, mely nem követelő és tiltó parancsokból, végre-hajtási és kényszerítő intézkedésekből áll, hanem olyan természetű cselekmé-nyekből, amilyeneket a magánosok is végezhetnek; így p. o. gyógyításból, tanításból, műszaki munkálatok végzéséből, kereskedői — szállítói, fuvarozói — működésből stb., amelyeknél az az irányító, vezető, ellenőrző tevékenység, mi a kormányzásnak jellemzője, kevésbé különíthető el oly élesen, mint a hatósági közigazgatással szemben, aminél fogva itt a határvonalak bizonyos mértékig kétségtelenül elmosódnak.

Látnivaló ezek után az is, hogy az előadottak szerint a költségvetés az állami tevékenység melyik csoportjában leli meg a helyét. Ha van valami, ami nem közvetlenül a magánosokkal szemben való hatalomkifejtést jelent, hanem ami a közigazgatási és igazságszolgáltatási hatóságok tevékenységének irányítását, az állam részére kitűzendő célok és ezek elérésére szolgáló esz-közök megválasztását jelenti, úgy az épen a költségvetés; amint ezt szerző is — mint jelzém — nagyon találóan megállapítja és így a költségvetés a leg-jellegzetesebb kormányzati tevékenységek egyike; de semmi esetre sem köz-igazgatás. Ugyanez áll a számvitelre és a zárószámadások megállapításárat és megvizsgálására.

A modern alkotmányjogok azonban a költségvetések megállapításának jogát a törvényhozás körébe utalják. Ez teljesen összhangban van azzal, amit a kormányzás lényegére nézve mondtam. A törvényhozás tartalmilag nem más, mint a kormányzás egyik (tekintélyes része; főleg az, amelyik a mindenkit kötelező általános szabályok megállapításában áll. A kormányzati tevékeny-ség eme részének megkülönböztetett formában, legmagasabb államhatalmi tekintéllyel — vagyis törvény formájában és törvény erejével — megkülön-böztetett szervek, különösen népi és pedig vagy közvetlen, vagy képviseleti szervek hozzájárulásától függően való végzése, ez a törvényhozás. Hogy a költségvetés megállapítása is a törvényhozásnak útjára terelődött a forma-szerű kormányzati útról, mint a kormányzat tartalmának oly sok más esete, az csak természetes s ennek okait sikerült szerzőnek találóan kifejteni.

Ami ezzel kapcsolatban szerző ama tételeit illeti, hogy a költségvetés lényegileg ennek dacára közigazgatási funkció marad s mint ilyen alá van vetve a közigazgatás szakszerűsége követelményének s nem oly terület, mely a törvényhozás szuverén korlátlanágának érvényesítésére alkalmas, csak annyit, hogy a szakszerűség követelménye nem kizárólagos jellemvonása a közigazgatásnak s szakszerűséget a szabályozandó tárgyak minőségéhez ké-pest a törvényhozástól is, mint állami tevékenységtől, meg lehet követelni. A szakszerűtlenség nem a törvényhozásnak mint tevékenységnek a tulajdon-

sága, hanem a népi — közvetlen vagy képviseleti — elemekből álló *törvényhozó szervnek*; amint e tulajdonsága meg lehet a népi elemekből álló *közigazgatási szerveknek* is. A törvényhozás szuverén korlátlanlansága is mindig attól függ, hogy milyen tárgyra vonatkozik s a hivatása magaslatán álló és saját lényegét és természetét félre nem ismerő törvényhozás sohasem akarhat olyat dekretálni, ami lehetetlen s ezért a költségvetés keretében sem fog olyat megállapítani, ami pénzügyileg vagy számszerűleg képtelenség volna. Ez azonban maga még nem teszi a költségvetést közigazgatássá.

A költségvetés jogi szempontból való vizsgálata során szerző felveti a kérdést, van-e egyáltalán joga a parlamentnek a költségvetés megtagadására (140. 1.)? Nézete szerint erre a magyar tételes jog szempontjából nem válaszolhatunk, elméletileg pedig arra a következtetésre jut, hogy a gyakorlati életben nem lehet az államtól a költségvetést megtagadni, de igenis a kormánytól bizalom híjján. Ez az eljárás azonban csak a parlamenti kormányzás mellett lehetséges s azért annak további fejtegetése már a kérdésnek politikai szempontból való vizsgálatába tartozik (141. 1.).

Szerzőnek e nézeteihez sem járulhatok egészen hozzá. Osztom azt a felfogást, hogy a költségvetés, vagyis az állami szükségletek és az ezek fedezésére szolgáló eszközök megállapítása és egymással mérlegbe helyezése az állam számára nem tagadható meg. Ez az állam fennállásához és működéséhez szükséges oly tevékenység, melynek elvégzése akár kizárólag a kormányzati szerv hatáskörébe tartozik, akár a törvényhozóba, kötelesség. Ezt a tételt, mint a dolog természetéből következőt, külön nyíltan kifejezett szabály nélkül is felállíthatjuk. De más a számszerűleg megállapított költségvetés foganatosítására vonatkozó törvényhozási felhatalmazás, az, amit nálunk *appropriációnak* neveznek. Ezt a törvényhozásban részes népi — képviseleti — szerv a konkrét kormánynak adja meg s a kérdés e tekintetben oda csúcsosodik ki, vajjon van-e joga a népi szervnek ehhez a felhatalmazáshoz való hozzájárulást megtagadni, illetve oly feltételhez, t. i. a meglévő kormánynak más kormánnyal való felcseréléséhez, avagy oly kíváncsolomhoz kötni, melynek teljesítése az állami hatalom másik részesétől, vagyis az uralkodótól függ. És ez nemcsak politikai kérdés. Hogy éljen-e ezzel a jogával a parlament vagy nem, az, igenis, politikai kérdés; hogy megvan-e ez a joga vagy nincs, az nagyon is jogi kérdés és lehet tárgya a tételes jogi szabályozásnak.

Hogy van-e ily joga a törvényhozásban részes népi szervnek, az az egyes alkotmányoktól függ. Ahol a népi szervnek megvan az adómegszavazási és megajánlási joga, ami lényegileg nem más, mint a költségvetés legnagyobb részének foganatosítására vonatkozó felhatalmazás, ott megvan annak *feltétlen* megtagadási joga is; de akkor természetesen megvan a *feltételes* megtagadási joga is, vagyis oly feltétel kikötésének joga, hogy az adókat csak a bizalmával rendelkező kormánynak, vagy csak az állam kormányzata tekintetében kívánt bizonyos intézkedések megtétele esetére szavazza meg. Az adók feltétlen megtagadása a mai körülmények között az állam fennállásának és működésének az érdekeit veszélyeztetné s azért annak gyakorlása oktalanság és képtelenség volna; feltételes megtagadása azonban nem az, hanem egyszerűen alkotmányjogilag biztosított és megengedett fegyver a népi képviseleti szerv kezében annak elérésére, hogy a kormányzatra való befolyását gyako-

rolja és tulajdonkép a végső és legfőbb jogi biztosítéka annak, amit parlamenti kormányrendszernek nevezünk.

A magyar tételes jog alapján tehát igenis meg lehet felelni a felvetett kérdésre a fentiek értelmében? Alkotmányfejlődésünk magával hozta már 1848 előtt az országgyűlés adómegszavazási és adómegtagadási jogát, amely világos törvényekben is meg van állapítva (p. o. 1791: XIX.; 1867: X. t.-c. stb.); a további alkotmányfejlődés a törvényhozás állandó gyakorlata szerint — miként szerző is szépen kifejti — ezt a jogot kiterjesztette az összes jövedelmek megszavazásának és megajánlásának jogává, aminél fogva megvan e jövedelmek feltétlen és még inkább feltételes megtagadásának joga. Az országgyűlésnek e joga folytán a királyi jogkör kétségtelenül újabbi korlátok közé szorult, de alkotmányfejlődésünknek jelenlegi állásában ez a korlátoltság felel meg a tényleges alkotmányjognak. S oly tétel, hogy a magyar országgyűlés e jogával nem élhet, mert az a királynak jogába ütközik, ellenkeznek a magyar alkotmányjoggal, mert az országgyűléstől oly jogot tagadna meg, amelyet a fejlődés során megnyert és a királynak még mindig oly jogot imputálna, amely alkotmányfejlődésünk értelmében annak jogkörében már nincs meg.

Mindez *természetesen* csak arra az *esetre* vonatkozik, ha a népi képviseleti szerv az akaratelhatározására irányadó többséggel tagadja meg a felhatalmazást, vagy ami ezzel lényegileg egyértelmű, tiltja el a kormányt a jövedelmek szedésétől oly körülmények között, amilyenek p. o. nálunk az 1905. évi Fejérváry kormány idejében fennállottak; de nem áll arra az esetre, midőn a parlamenti kisebbség, vagy valamely vis major akadályozza meg a parlament törvényszerű akaratnyilvánítását és midőn emiatt marad el a szükséges felhatalmazás. Erre az állapotra fejlődött ki nálunk a barbár latinságú „exlex“ kifejezés. Amit emez exlexek tekintetében a szerző mond, azt legnagyobb részében csak helyeselni lehet. Az ilyen exlexeknek előidézése, ha csak különösen nagy, erkölcsileg igazolható okai nincsenek, lelkiismeretlenség s a törvényszerűtlenül megakadályozott s ezért a felhatalmazás híján való kormányzatot és adószedést lényegileg nem is teszik alkotmányellenes eljárássá; ezért azok miatt az alkotmányjogi felelősségrevonás nem is volna helytálló, míg a törvényszerűen kifejezett felhatalmazás megtagadása esetén való adószedés alkotmányellenes cselekmény, amelyért az alkotmányjogi felelősségrevonás nagyon is indokolt.

Épen ezért a két esetet nagyon élesen meg kell egymástól különböztetni s az adók felhatalmazás nélküli szedését egyenes megtagadás vagy eltiltás esetén nem is helyes az „exlex“ szóval jellemezni, mert az nemcsak egyszerű törvényenkívüliség, vagyis véletlen kiesés a törvényes állapotból, hanem vétke megsértése a törvénynek, valóságos törvényellenesség és ha erre nézve hasonló barbár latin szót akarunk alkalmazni, sokkal inkább használhatnók a „*contralex*“ megjelölést.

A két esetet szerző is megkülönbözteti, de nézete szerint emez, itt „*contralex*“-ként megjelölt eset a magyar parlament történetében nem fordult elő (140. l.). Ez a megállapítás annyiban nem helyeselhető, amennyiben a képviselőháznak szerző által felhozott 1905 június 21-iki határozata, amellyel a Fejérváry kormányt eltiltotta attól, hogy az állam jövedelmeit tovább kezelje, tekintettel arra, hogy az akkori kormány törvénybeütköző eljárással akadá-

lyozta meg, hogy a képviselőház szabályszerű határozatot hozhasson a felhatalmazás meg vagy meg nem adása tárgyában, jogilag teljesen egy szempont alá esik a felhatalmazás megtagadásával. Az akkori állapot tehát határozottan ily törvényellenes „contralex” s nem egyszerű „exlex” volt.

* * *

Poiner Ödön.

Angyal Pál: *Szociológia* (II. kiadás, Pécs, 1924).

Immár második és átdolgozott kiadásban van előttünk *Angyal Pál* egyetemi tanárnak a szociológiáról írt 146 oldalas könyve, melynek előszavából megtudjuk, hogy az első kiadás (egyetemi tankönyv lévén, természetesen) gyorsan elfogyott s a szerző az újabb kiadást széleskörű tanulmányok alapján teljesen átdolgozta. A könyvet tehát azzal a mértékkel kell mérni, amelyet egy második kiadásában teljesen átdolgozott munka megkíván. A szerzőtől magától megtudjuk még azt is, hogy eddigi tanulmányait korántsem tekinti kimerítőeknek és hogy álláspontjait egyáltalán nem értékeli többre pusztá kísérletezésnél, melyet a tisztánlátás csak idővel fog követni. Ez az őszinte önvallomás bizonyára megköti a kritikus kezét, mert azt akarja jelenteni, hogy itt csak egy ambiciózus kezdetről van szó, melyet csak mint biztató ígéretet szabad fogadni. Mindenesetre szokatlan azonban, ha ilyen álláspontra kell kényszerülnünk egy *egyetemi* tanár könyvével szemben.

A könyv végig, másfélszáz oldalán hű marad előszavához és nem lép fel túlnagy igényekkel. Egyetemi kompendiumnak, vezérfonalnak megfelel és bizonyára jobb, ha a kompendiumokat maguk a tanárok írják, mint ha diákokra és előkészítő szemináriumra haramlik ez a feladat. Mint a szociológia vázlatos ismertetése, sejtetése egy igen divatos és nálunk eleddig elhanyagolt tudományágnak *Angyal Pál* könyve határozott szolgálatokat tehet. Aki ellenben a tudós munkáját keresi, a tudomány gyarapodását várja az egyetemi tanár könyvétől, az olyan várakozásokkal állana elő, amelyeket bevezető szavai után ítélve maga a szerző sem akart kielégíteni.

De mint szociológiai kompendiumra is kell egynéhány észrevételt tennünk az *Angyal Pál* könyvére. Az egyik inkább külsőséges, de mégse hagyhatjuk megemlítés nélkül. *Angyal Pál* állandóan hivatkozik *L. Steinre*, aki alatt *Ludwig Steint* érti. Hogy *Steinne*k a nevét miért írja *L. Steinnek*, azt őszintén szólva nem tudjuk megérteni. Azzal, hogy csak ennél az írónál használja állandóan a keresztnév kezdőbetűjének megjelölését, alighanem azt akarja kifejezésre juttatni, hogy a szociológiában egy másik *Stein* is szerepel, akinek más kezdőbetűjű keresztnéve van, de *Angyal Pál* nem erre a *Steinre*, hanem *Ludwig*, azaz *L. Steinre* hivatkozik csak forrásképen. Valóban, a szociológiának van egy másik *Steinje* is, még pedig egy olyan *Steinje*, akit a németek többre tartanak *Ludwig Steinnél*, mert őt tekintik a szociológia egyik klasszikusának s a német szociológiai tudomány megalapítójának. A németek épen nemrégiben és pedig 1921-ben adták ki újabb kiadásban 3 kötetes szociológiai munkáját, mely azonkívül, hogy *Comte*-tal egy sorba helyezik, már azért is figyelmet érdemel, mert a marxi tudakosságnak ez a munka volt az egyik fő tudományos forrása. Csak az a hiba, hogy ezt a *Steint Lorenz Stein*-nek hívják, tehát ugyanígy volna *L. Stein* alatt érthető, mint sokkal kisebb szabású utóda, *Ludwig Stein*. Ilyeténkép aztán egyáltalán nem tudjuk meg-

magyarázni, hogy Angyal Pál miért aposztrofálja Ludwig Steint mindig L. Stein-képen.

Van azonban a lényegbe inkább vágó panaszunk is. Így azt mondja mindjárt a legfontosabb fogalom meghatározásnál, a társadalomról Angyal Pál, hogy a társadalom lényege forma, még pedig organizációban megnyilatkozó forma. Majd alább megtudjuk, hogy e forma természetszerűleg tartalommal és pedig változásnak alávetett tartalommal van betöltve, mely szintén vizsgálat alá veendő. Nem hisszük, hogy ez a meghatározás olyasvalaki előtt világos lehetne, aki ebből a könyvből akarja megtudni, hogy mi a társadalom. Arra az álláspontra lehet, helyezkedni, hogy a társadalom puszta forma; mondhatjuk, hogy a társadalom puszta organizáció; mondhatjuk, hogy a társadalom lényegileg organizáció s minden más csak ennek az organizációnak esetenként különböző, esetleges megjelenési módja. De hogy a társadalomnak lényegtelen tartalma van és hogy lényege a forma, ezt a mi véleményünk szerint egy tudományos meghatározásban mondani nem szabad.

Egy másik helyen az emberek települési viszonyainak megemlítésénél azt mondja Angyal, hogy Afrika elmaradottságának magyarázata a városok hiánya. Ezt is bajos logikailag helyesnek elfogadni. Azt, hogy Afrikában városok nincsenek, elmaradottságának egyik tünete bizonyára, de magyarázatául igazán el nem fogadható. Tudvalevő, hogy Afrika sokkal nagyobb százalékosan esik a föld sivatagövébe, a forró szárazföldövébe egyrészt s az equatoriális forró nedves földövébe másrészt, mint akármelyik más világrész. Ezt a kiimát a fehér ember nem bírja. A néger lakosság tunyasága is elsősorban a kiima hatásának tulajdonítható, a forró nedves földön különösen alkalmatlan akkora emberi munkateljesítményre, aminő a kulturális haladásnak mérsékelt égőv-beli méreteihez szükséges. Az afrikai elmaradottságnak tehát csakis klimatológiai, nem pedig települési magyarázatot lehet adni.

Hasonló pongyolaságot találunk a tulajdonról szóló fejezetben!, Azt mondja Angyal, hogy a vadászat, halászat és pásztorkodás foglalkozása egyenesen attól feltételezett, hogy megfelelő földterület minden megszorítás nélkül legyen igénybevehető s ezért volt a törzsön belül közös földhasználat. De tudjuk, hogy a nomád népeket nem csupán kihasználatlan új terület szüksége hajtotta vándorlásra, hanem az egyszer megszállt földterületről gyakran elűzettek más nomád népek részéről. Ebben az esetben tehát hiányzott a megszorítás nélkülség. Az anyag kompendiális tárgyalása talán magyarázatul szolgálhat arra, hogy ez a körülmény figyelmen kívül maradt a könyvben. De legalább annyit nem ártott volna hozzátenni, hogy a nomádélet és az együtt vándorló törzsek közös földhasználatát csakis a megfelelő gazdtalan földterület relatíve korlátlan kiterjedése mellett volt lehetséges.

Nem precíz az állam keletkezésének leírása sem, mert Angyal szerint az állami szervezetbe egységesülő társadalom már az uralomra emelkedő törzsben adva volna szervezetségénél és tekintélyközpontjánál fogva. Pedig a törzs elérheti szervezettsége, maximumát és lehet feje a legelismertebb tekintély befelé, ez képesítheti a törzset más törzsek legyőzésére, de azért az erősebbik törzs magában még államilag szervezett társadalomnak nem tekinthető. Ehhez letelepültség és több törzs egybekapcsolódása, szóval a vérségi kapcsolaton túlmenő szerveződés szükséges.

Végül legyen szabad még felhoznunk egy esetet annak jellemzéséül, hogy Angyal Pált a publicisztikai tetszetősség mennyire el tudja ragadni a tudományos pontosság rovására. A társadalom fennállását biztosító tekintélyek sorát időrendben így állapítja meg: az első a megfélemlítés eszközeivel ható állam, melynek tekintélyét az ösztön biztosítja, a második a hittel az érzelmet megragadó egyház, a harmadik a meggyőzéssel az értelemre appelláló tudomány. Majd így folytatja: mert a legfejlettebb társadalom is rétegezett és az ösztönös, hívó, kritikus elmék egyidőben keresztezik egymást, a három tekintély egymást támogatva tölti be hivatását. Ebből az okfejtésből az következne, hogy a kritikus elmék előtt csak a tudomány tekintélye állhatna meg, de már az államé nem. Nem akarjuk meggyanúsítani vele Angyalt, hogy a leninizmus elvi alapján áll, mely az állam megsemmisülését és a maguk házi tudományának uralmát tekinti ideálnak, de Angyal álláspontja ugyan csak az állam feladására vezet, pedig az igazi tudomány csak az állam szükségét, nem túlhaladottságát igazolhatja. Ekkora okfejtésbeli kisiklásnak még egy kompendiumban sem szabad alapot szolgáltatni.

N. Gy.

* * *

Hermann Kutter. Szociáldemokrácia és kereszténység. Nyílt szó a keresztény társadalomhoz. Fordította dr. Czakó Ambró.

Ezt a könyvet egy sorban is elintézhetőnk, azzal, hogy nem tudományos munka, hanem prédikáció. Címe, amelyet voltaképpen a fordító adott neki, csak utal a mű tartalmára, mert a könyv épen az elsőhelyen említett szociáldemokráciával édes-keveset foglalkozik. Annál többet a keresztény egyházakkal, a mammonnak nevezett magántulajdonrendszerrel és Jézus tanításának kommunista jellegével. Sajnos, ezekkel sem a társadalomvizsgáló módjára, hanem a prédikátor szenvedélyes hangján és csapongó eszmemenetével.

A prédikáció, ha könyv alakjában, a betűk szép rendjében, nyugalmas végiggondolásra időt adó sorokban lép elénk, rendesen bizonyos kellemetlen, suta komikum mellékizét is kiváltja bennünk. Az egyházi szónoklathoz, hiába, hozzátartozik az orgona bűgása, amely levonja érzelmes lelkünk takaróját, hogy egy rövid félórára az értelem húrjait takarja le vele, hozzátartozik a szószék magassága, hogy távoltartsa a tévedhetes profán aggodalmát, a bársonytakaró, az öreg biblia, a lelkész komoly arca és szuggesztív kézhordozása, mind, mind, hogy feledtesse a való élet emlékképét és elhitesse azt az életszemléletet, amely a szónok lelkének sugártörőjén át alakul ki előttünk. A könyv módszere és tónusa tehát olyan, hogy nem bírja ki a bírálatot s szinte lehetetlenné teszi a tudományos diszkussziót. Hitbeli tanítás akar lenni, olyan térre vivén a mai társadalom kritikáját, ahol nincs meg az ellentmondás lehetőség, mert a kizárólagos bizonyíték a hit és az istenismeret ereje, tehát csupa szubjektív tény.

A társadalomtudománynak kevés köze van hozzá.

*

És mégis foglalkoznunk kell vele, mert a mi diszciplínánk jól ismeri, amelyről Kutterék nem vesznek tudomást, a tömeghiedelmek nagy fontosságát. Ilyen tömeghiedelem a szociáldemokrácia is. Ha tehát egy pap, aki az agitátor lelkésztípushoz tartozik, könyvet ír arról, hogy Jézus evangéliumának kizáró-

lagos hívői ma a szociáldemokraták, akkor itt a vallásos hit egy társadalom-szemléleti tömeghiedelemmel jutott kapcsolatba, s ennek vizsgálata már szociológiai feladat. Kutter könyvének szerkezetéből folyik, hogy e vizsgálódásról csak rövid szelvényzetek formájában adunk számot.

*

„Nem lehet két urat szolgálni, mert aki az egyiket szereti, a másikat meggyűlöli. Nem szolgálhatunk Istennek és a Mammonnak.” Ez a bibliai textus az alapja Kutter tiszteletes hatalmas prédikációjának. Az evangélisták e szavait ő a kereszténység fundamentumának tekinti. Minden, ami rossz, a gazdagság vágyából származik, ez akadályozza Isten országának eljövetelét. Jézus követése szükségképpen feltételezi a Mammon teljes megtagadását. Mert Isten nem osztozik a hatalomban, ő kizárólagos ura országának. Az egyház a Mammon uralma alá került, az evangélium céljait elejtette. Nincs többé köze Istenhez. Az elárvult, cserbenhagyott christianizmus pedig tovalebent, oda, ahol még hisznek a Mammon nélküli világ lehetőségében: a szociáldemokraták szégyenes odúiba ...

Az egyházak dolga és kinek-kinek legbensőbb lelkiismereti problémája, hogy perbe száll-e e tétel *vallási* tartalmával? Izzókérdések, de e szemle olvasóit nem ezek, hanem azok a szociológiai kérdések érdeklik, amelyek e theologiai köntös alatt megbújnak. Vagy nem a szociális pszichológia körébe vág-e a mammonizmus mibenlétének és jelentőségének vizsgálata? Vagy az a kérdés, miért, hogy a hitújítók mindegyike megpróbálta, hogy a mammonizmus vádjának törét a hivatalos egyház szívébe mártsa. Aligha van ma érdekesebb fejezete a tömegmozgalmak lélektanának, mint az, amely a szociáldemokrácia hitbeli természetét vizsgálja és azokat a nagy ellentmondásokat, amelyek miatt a szociáldemokrata öntudatban az atheizmus vádja és a keresztény hit zászlótartóinak dicsősége békésen összefér egymással.

*

Kutter szerint kétféle rendje lehet a társadalmi gazdaságnak: a mammonizmus vagy a kommunizmus. Az előbbinek alapja a magántulajdon, ez tehát Isten országában nem foglalhat helyet.

Igen nagynevű elődei voltak Kutternek hasonló felfogásban: az anachonéták és a szerzetalapítók egész sora. Kutter azonban nem aszkéta-lélek, ő nem vonul félre a trillázó élet országújáról, sőt az életörömöknek és életjavaknak lelkes híve, aki mindenkit gazdaggá akar tenni s ezt nyilván a technika fejlettségétől és egy helyesen értelmezett materializmustól várja. A munka pszichológiai problémáival (telivér kommunista létére) nem foglalkozik s a magántulajdont, ezt az emberrel egyidős intézményt, amelyről komoly tudósok könyvtárat írtak össze, kórokozó kelevénynek egyszerűsíti le, amelynek kiirtásával az aetas aurea zavartalan világa mintegy varázsütésre vissza fog térni. . . így jut el a szerző ahhoz az állomáshoz, ahol a kereszténység lényege nem más, mint a mai termelési rendszer elleni küzdelem s az Isten országának kapuit a kommunizmus fogja kitárni.

*

A keresztény egyházak idáig nem jutottak el s ha a kereszténység semmi más, mint a javak köztulajdonba vétele, akkor Kutter vádja igazán

találó. Úgy tetszik azonban, hogy mégis inkább Kutter került a múltó korjelzavak hatása alá, mint az egyházak. És épen arra a lépvezzőre ragadt, amelyről az egyházat iparkodik lerántani.

Akár isteni alkotásnak, akár csupán az emberi társadalom egyik organizmusának tekinti valaki az egyházakat, azok intézmény-voltát aligha fogja tagadni. Az intézményeknek mindig megvan a maguk egyénfeletti, egyéntől független realitásuk. Ez az, ami állandó bennük és fennmaradásukat biztosítja. Az intézmény ezzel a realitásával erősen hat az egyénre, aki képviseli. Élni akar és a maga természete szerint és céljai érdekében hatni akar. Az intézmény e szuggesztív ereje kényszeríti az eszmehordozó egyént arra, hogy élet-törvényeket az eszme rovására hozott áldozatok árán is kövessen, így az alkalmazkodás törvényét. Van-e érdekesebb, bámulatosabb jelenség a történelem folyamán, mint a nagy erkölcsi intézmények: az államok, az egyházak folytonos alkalmazkodása az adott viszonyokhoz s ebben az adott emberanyaghoz?

Az egyház, amikor kitűnt, hogy csak elenyésző kis töredék képes az életjavakért való verseny teljes feladásával élni a keresztényi életet s ezek is (a remeték és szerzetesek) mintegy elszigetelődnek a társadalomtól, nem dobtá oda programja egészét, hanem az elvi rezerváció talaján folytatta munkáját. Ez, kétségkívül, alkalmazkodás, de kisebb fokú, mint az, ha a krisztusi ideál napfényének egyetlen sugaráért, mert azt egy növekvő erejű kor-mozgalom ki akarja használni, az egész ideált félretoljuk.

Kutter szerint azonban a szociáldemokrácia azonos a kereszténységgel. Ennek bizonyítása felettébb érdekes. Mindenekelőtt kiveti a hajóból a szociáldemokrácia egész elméleti megalapozását. Ezek a teoriák értéktelen spekulációk, ez azonban nem jelent semmit. Ezek csak ideiglenes mankók, a fontos a tömegmozgalom. Ép így lényegtelen az atheizmus is. Ők csak azért tagadják Istent, mert az az egyház vallja, amelynek a Mammonnal való kapcsolata nyilvánvaló. „Atheizmusuk az élő Isten rejtett megvallása . . .“, mert „nem hisznek a gonoszban s elhajigálták a kishitűségnek, a csüggedésnek, csak a meglévőben rakesgató okosságának mértékeit . . .“ „Tökéletes rajongás minden mondatuk, amit kiejtenek, minden jóslatuk, ami izzó ajkukról árad.“ „Isten szelleme lebeg felettük . . .“

Íme a szociáldemokrácia az Isten országáért rajongó hitszónoklat távlatából. Az emberi ösztönök, ezek a minden ember lelkében meglapuló, döntő fontosságú kis láthatatlan társadalmi *tények*, hatóerők, amelyek a szociáldemokrata tömegmozgalmat viszik, vájjon mentesek-e Mammon szellemétől, és az ellene való gyűlölet rajongó szavait sugalmazzák-e akkor is, amikor megnyílik előttük a lehetőség a Mammon szolgálatára? Ez a próbája a Kutter állításának s erre a látó szemekkel bírók aligha mondhatnak igent.

*

A társadalmi rend megértéséhez (a kapitalista gazdaság idején épűgy, mint száz évvel ezelőtt a feudális korban) vagy történelmi érzék, vagy a természeti felfogásra való képesség szükséges. Az egyik a fejlődés vonalával az időbeli, a másik az egyensúly rajzával a térbeli összefűggés, tehát mindkettő a momentán szükségszerűség belátásához vezet. De a világboldogítás apos-

tolai, az agitátor lelkek, ösztönszerűleg irtóznak a történeti és a természeti társadalomszemlélettől, mert a megértés megbocsájtást jelent, míg ők harcolni akarnak s nem megbocsájtani. Elméletük is ehhez idomul: dogmatikus és apodiktikus, egyetlen érve: a *kell*, egyetlen kritikája a meglévő feltétlen kárhoz-tatása.

Itt, a történeti érzék teljes hiányában, a természeti szemléletre való teljes képtelenségben, a fennálló társadalmi rend teljes elítélésében találkozunk Kutter evangéliumfelfogása a szociáldemokráciával, innen van, hogy egy Óceán távolságából is megértik egymást s innen az a rokonszenv, amely íme a Conti-utcai kiadót egy theologiai munka kiadására bírta.

*

Mint minden vallás, persze, a szociáldemokrácia is világnézetet ad, a kereszténységtől kölcsön vett eszméinek szűkre szabott világszemléletét, A forráshoz vezető utat a magyarországi apostolok évtizedeken át gondosan takargatták, ami a vezetők személyiségében találja magyarázatát. Ez a könyv, az az érzésünk, bár sok zavart fog támasztani a szocialista olvasók elméjében, végeredményben inkább hasznos, mint káros. Az egyház ki fogja bírni a támadást, sőt tapasztalás szerint az ilyen támadások serkentőleg hatnak ott, ahol az egyház szociális érzéke esetleg szunnyadozik. A kommunizmus propagandája e húszesztendő munka fogalmazásában már hatástalan s ez ellen a mi munkásságunk már be van oltva. Maradnak a krisztusi eszmék és a szociáldemokrácia vallásos jellege. Ezeket ma nálunk csak a Népszava szovjetszavak lobogójával lehet az ipari munkásság bizonyos rétegei közé bevinni. Talán a Czako Ambró lelkes és gondos fordítása is a szükséges botrányok közé tartozik.

* * *

Szombatfalvy György.

Kovrig Béla: *A mai munkanélküliség problémája és orvoslása.*

Kovrig Béla, aki csak nemrég tűnt fel a Munkanélküliség Elleni Küzdelem Magyarországi Egyesületében tartott lebilincselő előadásával az ipari béke biztosítékairól, most az általános európai válság egyik legégetőbb problémáját vette bonckés alá. Kovrig mindenekelőtt az ipari válság általános elméletével foglalkozik, majd meggyőző módon mutat rá arra, hogy a *mai* válság korántsem a kapitalizmus „természetéből” eredő *crise pléthorique*, hanem szinguláris történelmi jelenség, amely a háborúnak — és a „béké”-nek — sajátos konzekvenciája. A háború természetesen felemésztette a tőkét, azok pótlásával a háborúelőtti világ gazdasági egyensúly helyreállítása csak a legnagyobb nemzetközi kooperáció segítségével lett volna lehetséges. Ehelyett a győzelem mámorosai rövidebb utat választottak: rövidebb utat, amely a végpusztuláshoz gyorsabban visz el. A régi gazdasági egységek szétdarabolása, idegen értékek kisajátítása vagy elpusztítása, konkurens gazdasági területek „légtelenítése” és mindenütt a gazdaságpolitikai érdekeknek a „kratopolitikai” érdekek alárendelése nem vonhatott más eredményt maga után, mint paralizist az egyik — hipertrofiát a másik oldalon. A szövetségesek helyreállították a saját termelésüket, de csak azért, hogy ismét lebontsák, nem lévén *kinek* termelni. Kovrig meggyőzően mutat rá arra, hogy *a piacok kapacitásának szűkülése* szükségkép a produkció csökkentését, ezzel munkanélküliséget kellett, hogy idézzon elő. Itt azonban egy megjegyzést kell tennünk. Kovrig ugyanis nem

veszi figyelembe, hogy az ekként előállott munkanélküliség elsősorban és sokáig kizárólag a győzelem nyavalyája volt, mert a legyőzött országok a leromlott valutából húzható előnyöket ideig-óráig javukra tudták fordítani. Áll ez kiváltképen a német közgazdaságra, amelynek ipari expanziója önkéntelenül rátalált az egyetlen útra, amelyen még a vereséget is némileg visszájára lehetett fordítani. A *produktív infláció* rendszerét értem, amely a német iparnak óriási export-konjunktúrát teremtett és a német termelők zsebet az érdeme szerint negligált fedezetlen csereeszköz helyett értékes valutával töltötte meg. Sajnos, a politika itt is útjába állt az egészséges fejlődésnek és megnyitotta a Ruhr-akció danaida-hordóját, hogy az elnyelje mindazt és még sokkal többet, mint amennyit a német ipar példátlan erőfeszítése éveken át megkeresett. A produktív inflációból improduktív infláció lett és a valuták kivándorlása folytán a márka természetszerűleg hitelét veszítette. *Csak itt kezdődik a német munka válsága* és ez a válság az, amely hazánk közgazdasági életét is maga után rántotta: nem közvetlenül, hanem közvetve. Kovrig érdekesen és színesen írja le a magyarországi „látszat-konjunktúra“ kifejlődését, amely a romló valutához szabott *játékkal* igyekezett közgazdaságunk egyensúlyát fentartani. Itt azonban ismét meg kell államink. Ez a „játék“ ugyanis viszonyaink között elkerülhetetlen szükségesség, közgazdasági biztosító szelepként működött, amely „látszat-konjunktúrájával“ lehetővé tette a *valódi konjunktúra* valamelyes kihasználását. A játék volt az a bűvös transzformátor, amely a hazai *improduktív* inflációt *produktív*vá tudta átváltoztatni, mert felszívta és *tőkévé* alakította át a pusztán improduktív célokra forgalombahozott növekvő bankjegymennyiséget. A játék bizonyára nem egészséges és bizonyára veszedelmes eszköze a gazdasági vérkeringés fentartásának: azonban a hitelpolitika teljes, hiányát egyedül játékkal lehetett ellensúlyozni. Az illetékes tényezők a német példát tartatták szem előtt és régen elfelejtett katedra-elméletek nyomása alatt csak az *infláció* csődjét látták a német katasztrófában. Ezért az elkerülhetetlen inflációt deflációval igyekeztek megfejezni, csak a „legszükségesebb“ — természetesen *improduktív* — kiadásokra szorítkozva. Mikor pedig ez a „defláció“ sem segíthetett az értéktelen csereeszköz elkerülhetetlen leromlásán, a *játékban* találták meg a bűnbakot, holott a játék nem a valutát rontotta, hanem csak e leromláshoz való szükséges és az adott körülmények között *hasznos* alkalmazkodásnak volt a módja. Mikor azután a követett „gazdaságpolitika“ konzekvenciájaként ez a *játék* került a deresre, nyilvánvalóan össze kellett omlania az ingatag épületnek, amelynek bizonyára nem játék, hanem alkalmazkodó hitelpolitika lett volna az igazi maitere. Ezt az elképesztő konzekvenciát ékesszólóan illusztrálja Kovrig tabellája, amely a játék hatályos letörésének periódusában — és pedig szigorúan alkalmazkodva e „büntető expedíció“ peripetiáihoz — a közönség fizetőképességének fokozatos csökkenését mutatja be,

Kovrig füzetében azonban továbbra is eszmekeltő olvasmány marad. Igen gazdag, alapos és jól áttekinthető a jelenleg fennálló intézkedések ismertetése, amelyet a szerző figyelemreméltó megjegyzései és javaslati követnek. Valóban, azt hisszük, hogy az angol rendszer meghonosítása nemcsak hogy az egyedül helyes, hanem a mai szituációban teljesen elkerülhetetlen szükségesség. És talán a lelkesen humánus szerző sem fogja túlságosan szívére venni,

ha a gyakorlati megoldás — amely, sajnos, ritkán hallgathat a jószív tanácsaira — az ő általa indítványozott vagyonszűkítést a 10.000 aranykoronáról (= 170.000.000 papírkorona!) némileg le fogja szállítani.

Kovrig Béla füzete meg fogja találni útját a fejekhez is, a szívekhez is. A *fejekhez*, mert alapos tanulmánnyal, tekintélyes anyaggal és amellet a gondolatmenet aszketikus ökonómiajával szól hozzájuk — a *szívekhez*, mert stílusának nemes pathosát mélységes, töretlen emberszeretetet fűti.

L. I.

KÜLFÖLDI F O L Y Ó I R A T O K S Z E M L É J E .

Critica Fascista. — *Attilio Tamaro, Itália fennhatósága a dunamenti országokban.*

A maximum, amit Franciaország az európai politikában elérhet, a status quo fenntartása; Olaszország számára azonban ez a politikai minimum. Az utódállamok határait francia-szláv tervek szerint állapították meg Párisban és Olaszországnak — egy-két kivételtől eltekintve — vajmi kevés befolyása volt ezekre a döntésekre. A dunai államokat a szláv érdekek szempontjából és a francia hegemonia biztosítása érdekében alkották meg; ezenkívül azonban nyilván Olaszország ellen is, hogy meggátolják ennek szükségképi expansióját. A politikai helyzet tehát Közép- és Kelet-Európában legkevésbé sem örvendetes Olaszországra nézve és ez utóbbinak mindenképp azon kell lennie, hogy a békeszerződések revideáltassanak, vagy legalább is a Duna-medence államai újjáalakíttassanak. Ennek a revízióknak persze olyannak kell lenni, amely valóban megfelel Olaszország létérdekeinek és számára oly helyet biztosít Közép-Európában, amelyhez joga van azon a címen, hogy Itália a Habsburg-monarchia tulajdonképeni rombadöntője és főörököse. Közép- és Kelet-Európának egyetlen pontja sem szilárd: minden állam kebelében lázadásra készülnek az elnyomott népek az uralkodó néppel szemben és mindenütt mindjobban hódít a reváns szelleme. Olaszország érdeke azt kívánja, hogy mindenütt jelen legyen Kelet-Európában és kivegye részét minden problémából. Franciaország meg tudja tenni, hogy egyidőben cselekszik Belgrádban, Zágrádban, Prágában és Budapesten. Támogatja a szerb kormányt, de ugyanakkor elhiteti a hordátokkal, hogy jó barátjuk, segíti a kis entente-ot, de Magyarországnak is felajánlja támogatását. Jó tanácsokkal látja el a tótokat, de ugyanakkor a csehek mellé is áll. Nyíltan a jugoszláv centralizmus bajnoka, de ugyanakkor Alexandrow makedón felkelő-vezért is támogatja. A mindenütt jelenvalóságnak ezt a képességét Olaszországnak is utánoznia kell és el kell készülnie a közép- és kelet-európai helyzet gyökeres változására.

Rassegna Nazionale. — *Francesco Blanco, Külpolitikai irányelvek.*

A külpolitikai problémák közös gyökere voltaképpen egy kérdés, amely természetes gyümölcse a szerencsétlen versailles-i szerződésnek: a jóvátétel kérdése, amelynek égisze alatt lehetséges volt, hogy a nemzetek alvó lelkiismerete eltérje azt a büntényt, amelyet Franciaország a Ruhr-vidéken elköve-

tett. A versailles-i szerződést az a gondolat diktálta, hogy a háborút folytatni kell, ha más alakban is, — amint azt Clémenceau mondta egy alkalommal: „ez a béke, amelyet mi Versailles-ban kötöttünk, nem egyéb, mint a háború folytatása.” A probléma ma már nem egyszerűen francia-német bonyodalom, hanem európai kérdéssé lett. Sajnos, annak, hogy Franciaországba a békés szellem visszatérjen, végső akadálya nem annyira a nemzeti eszmétől felkeltett szenvedélyekben keresendő, mint inkább abban az érzésben, amely az emberi természetnek egyik legerősebb tényezője: a félelemben. Franciaország ma abban a tragikus helyzetben van, hogy öljön, vagy megölessen. Ha csökkenti az ellenségre gyakorolt nyomást, el lehet készülni az azonnali megtorlásra. Ez az európai helyzet kulcsa. Franciaországot tehát biztosítani kell a jövője tekintetében; és pedig eléggé kézzelfogható módon ahhoz, hogy azt a közvéleménye is elfogadja biztosítéknak.

Stimmeli der Zeit. — *M. Pribilta, A német nyomorúság okai.* — A versailles-i szerződés ellen felsorakoztatott érvek után a szerző megjegyzi, hogy honfitársai nem csekély mértékben maguk is hozzájárultak a békeszerződés bomlasztó hatásához, dacára annak, hogy a német nép — minden látszat szerint — rendre és egységre törekszik, amit azonban — talán az ellentétek és ellentmondások iránti különös hajlandóságból (ami talán még jellemzőbb a német alaptermészetre) — sohasem tudtak megvalósítani. A német világ sokszoros ellentéteken és ellentmondásokon épül fel. Európa közepében, ádáz szomszédoktól övezve, természetes határok nélkül, egységes, erős politika híján, Németország mindig nyitva állt idegen hadseregek inváziója előtt és minden időktől fogva arra látszott rendelve, hogy Európa harctere legyen. Nemcsak a német föld, hanem a német szellem is örökké a keleti, nyugati, északi és déli civilizációk behatásának keresztüzében állt. Ez is egyik oka volt annak, hogy a németek az eszméknek és illúzióknak igazi tárházát halmozták fel; magukévá tették másoknak minden problémáját és vitáját, de sohasem tudták sem elméleti, sem politikai téren szétszórt erőiket egy úton és egy cél irányában egyesíteni. A rendezetlen gazdaság okozta a németek vesztét. Ha néha kivételes államférfiaknak sikerült is rövid időre legalább a politikai egységet biztosítani, mihelyt személyes befolyásuk megszűnt, a csoportok és pártok fékevesztetten rontottak egymásnak. A német léleknek jellegzetesen gyenge pontja mindig az egység kérdése volt. A politikai ellentéteknek forrása kétségtelenül a német fajok sokféleségében van, a maguk különböző történeti fejlődésével. Németországnak sohasem volt központja és sohasem is lesz. Van vagy 12 fővárosa; tudományának, művészetének, iparának és kereskedelmének szétszórt gócaiban ugyanannyi különböző életet él, amelyek egyformán ellenállnak minden uniformizálásnak. A fajoknak, osztályoknak, pártoknak és felekezeteknek ebben a harcában csak úgy lehet kilátás valódi nemzeti egységre, ha erős független és súlyjal bíró egyének veszik át az ügyek vezetését. A gyűlölet prófétái nem segíthetik előre a német egységét. A porosz nemzetiek bizonyára nem lennének jobb vezetők, mint a bajor vagy szász nemzetiek. Németország felekezeti viszonyai pedig nem engedik meg, hogy vallási rajongók kormányozzák.

Soziale Praxis. — F. Kölbe, A munkás helyzete Németországban.

Ha a kenyér árát 1921 júliusában 100-zal jelöljük, annak az ára 1922 szeptemberben 32.000-re emelkedett, ugyanakkor, amidőn a mezőgazdasági

munkások bére mindössze körülbelül 14.000 arányában emelkedett. Ugyanezt a jelenséget állapíthatjuk meg a bányákban, az újságüzemekben stb. mindenütt ugyanaz a helyzetkép, ugyanazok az arányok: az árak emelkedése három- vagy négyszeresen meghaladja a fizetéseket, ami annyit tesz, hogy a munkástól, mint gyártási termékek fogyasztójától elveszik azt, amit bére fejében megszerzett, mint ugyanannak a gyártási terméknek termelője.

Reichsarbeitsblatt. — *H. Krüger, A munkáslakásokra vonatkozó legújabb törvényhozás Közép- és Észak-Európában.*

Mintegy 10 esztendő óta tiszta és lakályos munkáslakások építése a szociálpolitikának egyik elsőrendű tárgya. Ennek az érdeklődésnek legjobb bizonyítékai a nemzetközi kongresszusok, amelyeket a munkáslakások ügyében a háború előtt tartottak. 1914 óta a kérdés még inkább súlyosbodott. A hadviselő országok legnagyobb részében, de a semlegeseknél is a házak építése *érezhetően* csökkent számban, sőt némely helyütt teljesen megakadt. Ez volt az oka annak, hogy a háború utáni időszakban a lakáshiány egészen rendkívüli módon jelentkezett, egyes országokban pedig annyira kiélesedett, hogy valóságos lakásnyomort okozott. A lakáshiány és gyászos gazdasági következményei, valamint társadalmi kihatásai az utóbbi éveikben az országok legnagyobb részében lakástörvényhozás kialakulására vezettek. Azelőtt az állam megelégedett a lakások és tisztaságuk ellenőrzésével. Erre következett az olcsó lakások építésének gondolja. A legkisebb költségen való építés problémája mellett most már azzal is foglalkoztak, hogy építési kölcsönalapot létesítsenek jelzálogbiztosíték ellenében, pld. Hollandiában, Belgiumban, Németországban és Ausztria-Magyarországban. Egyes államok egészen a kisajátításig mentek, hogy olcsó lakásokat építhessenek.

Jelenleg háromféle feladat hárul az államra. Mindenekelőtt szabályozni kellett a bérletek kérdését. Ezen a téren gátat kellett vetni a lakbérek emelkedésének. A bérbeadók jogait alaposan megnyirbálták, de természetesen figyelemmel kellett lenni arra is, hogy a házkezelési és -karbantartási költségek némileg a bérekből is fedezhetők legyenek.

Egy további állami feladat abban áll, hogy a megüresedő lakások feletti rendelkezést az állam rekvirálás útján a maga számára biztosítja. Ezt a rendszabályt főleg azokban az országokban alkalmazták, ahol a lakáskrizis a legerősebb volt: Németországban és Ausztriában. Másutt, mint pl. Hollandiában, elálltak ettől a rendszabálytól. A harmadik — végül — a legfontosabb, de egyben a legnehezebb állami feladat ezen a téren: az új építkezések. Itt a pénzügyi kérdés játsza a főszerepet. Megjegyzendő, hogy a magánvagyon és kezdeményezés már a háború alatt még azokban az országokban sem tudta az új építkezésekhez szükséges tőkét rendelkezésre bocsátani, amelyekben a lakásbérek szabadon emelkedhettek; ennek oka részben az élet általános drágulásában, részben az ingatlanba helyezett tőkék gyümölcsözésének elégtelen voltában keresendő. Ezért azt lehet mondani, hogy a magánosok szerepe az új építkezések problémájának megoldásában a semmivel volt egyenlő és hogy a teljesen csődbe jutott magánvállalkozást gyakran ismétlődő állami akciókkal kellett pótolni. Csupán legújabbban lehet ismét némi nyomát észlelni a magánvállalkozásnak, pl. Svédországban, Hollandiában, Svájcban.

A lakáshiány elleni küzdelem eszközei a különböző országokban nagy-

jában azonosak voltak, de persze nem mindenütt alkalmazták ugyanazzal a kéréssel teljességgel szigorral. Németországban és Ausztriában, ahol a lakásbizonyosítási tetőfokát érte el, sokkal messzebb kellett menni az üres lakások igénybe vétele terén, mint pl. Svájcban. Ugyanazon ország határain belül is nagy különbség van aszerint, hogy falusi helyről, nagyvárosról, vagy ipari vidékről van-e szó. Ennek megfelelően egyes országokban, mint Németországban, Ausztriában, Csehországban bizonyos szabadságot engedtek a községeknek és más önkormányzati testületeknek, az állami szabályozás alkalmazása terén.

Egész Európa várva-várja, hogy a dolgoknak ez az állapota lassankint megszűnjék és minden visszatérjen a rendes kerékvágásba. Innen a lakástörvényhozás ideiglenessége. Ezért bizonyos szabályozások csak meghatározott időre szólnak, pl. a lakásbérletre vonatkozó törvények Ausztriában és Németországban. Ott, ahol a viszonyok még a legkedvezőbbek, mint Hollandiában, Svájcban és Svédországban, már is lehetséges volt enyhíteni a lakásrendszabályokon, és egynéhányat el is ejteni belőlük. Egyes országokban a bíróságok is közreműködnek a kérdés megoldásában, mint újabban Csehország és Ausztriában. A lakásbérek felülvizsgálása majdnem mindenütt különleges szervekre van bízva, amelyek részben hivatásos jogászokból, részint háztulajdonosokból és lakókból állnak. Ezzel az intézménnyel találkozunk Németországban, Ausztriában, Svédországban, Dániában.

Az üres lakások lefoglalása és különösen lakások rekvirálása általában a községek hatáskörébe tartozik, amelyek azt különleges szervekre ruházzák, mint pl. Németországban a helyi lakáshivatalokra.

Az egyes kormányok által elérhető eredmény persze elsősorban az ország gazdasági helyzetétől függ. Kétségtelen, hogy a lakáskérdés az általános gazdasági felfordulással szorosan összefügg.

Das Neue Reich. — *Fr. Trenken, A parlamenti demokrácia anarchiája.* — Vájjon mi az a jó, ami a demokráciából származott? Magyarországon a választójog kiterjesztése, nem módosította a „gentry“ helyzetét; csupán a föléje vont épület változott. Azelőtt a főnemesség a jóértelemben vett konzervatív irányban vezette az országot; a kálvinista befolyás nem nagyon volt észrevehető. Ma egy kálvinista (sic!) uralkodik a király „helytartójaként“ és a gentry kikerült alárendelt helyzetéből. Bizony igen különös látványt nyújtottak 1923 augusztusában a magyar, nemzetgyűlés (amely oly gyakran tetszeleg az angol alsóházhoz való hasonlatosságban) ülései, amelyeken a pártok naphosszat egyebet sem tettek, mint a korrupciót vágták egymás fejébe, amiből kitűnt, hogy a legmagasabb kormányférfiak és nagyszámú képviselő a bankoktól kedvezményes árban részvényeket kaptak. A nemzetközi sajtó minden ellenkező riasztó híradásai ellenére is a zsidóság ma is jól érzi magát Budapesten, amely ma, 350 ezer zsidójával, Newyork után a világ legnagyobb zsidó-városa.

A cseheknél a fejlődés irányát a „köztársaság védelméről“ alkotott törvény jelzi. A jelenlegi kormánynak erre a törvényre támaszkodva módjában van elnyomni minden ellenzéki hangot, akármilyen jogosak is legyenek azok. Úgy látszik, a parlamenti rendőrséget is tovább fogják erősíteni. A dunai monarchia idejében mindössze egyszer történt meg, hogy a rendőrség közbelépett a bécsi parlamentben: amikor a lengyel Abrahamovics okkupálta az elnökséget és a cseh Kramarc az alelnökséget. Prágában azonban állandó rendőri készült-

ség van a képviselőházban „parlamenti őrség” címén, amelynek az a hivatása, hogy a nemkívánatos képviselőket kitegye az ajtón. Masaryk elnök a Hradcsin és Lana kastélyaiban lakik, több automobilja van, 4 millió cseh korona ellátást élvez és minden nyáron Capri szigetére megy nyaralni; egyébként azonfian egyszerűen és demokratikusan él. A külügyminiszter, Benes, tekintélyes vagyont gyűjtött, Klofac nagytőkés, Kramarc sokszoros milliomos. Prasek, aki az összeférhetetlenségi elv dühös védelmezője és a korrupció született ellensége, hosszú ideig volt egyidőben elnöke a szenátusnak és egy szeszgyári részvénytársaságnak. Az ismeretes szeszügy mellett eltörpülnek a többi apró botrányok, amelyekbe magas személyiségek voltak belekeverve, kereskedvén élelmiszerral, cukorral, sóval, stb. A katolikus „Cech” emlékeztet ennek kapcsán arra, amit Masaryk annakidején, cseh földre lépése pillanatában mondott: „Semmitől vissza nem riadni, de nem is lopni.” Ezt a jelmondást a baloldali pártok akaratak ellenére tényleg kénytelenek voltak betartani. „Mennyi ocsmány ügy került felszínre országunkban a megalakulása óta” — így panaszkodik a „Cech”. „Ha felfűznők őket, kezdve az Ira-ügytől, egészen a Prasek-ügyig, oly sorozat tárulna a világ elé, amely előtt mindenkinek csak egy érzése lehet: az utálaté. Ez a botránysorozat olyan fénybe helyezi országunkat, amely mellett az Abruzzók és a brigantik világa Eldorádónak tűnik fel. Ott legalább bűnnek mutatkozik a bűn, de nem játsza a becsületes embert, vagy egy civilizált ország tiszteletreméltó polgárát.”

Jugoszláviában az időközben megbukott Pasic parlamentari kisebbséggel és a szuronyok többségével kormányzott. A nemkívánatos pártok vezéreit, mint pl. Radicsot, kíméletlenül üldözték. Az utolsó választások óta a radikális párt választási céljaira 700 millió dináros alapot harácsolnak össze.

Bulgáriában Stambulinski proletárdiktatúrája adott ízelítőt a valódi demokráciából. Romániában köztudomás szerint a kormányt és pártját egyedül a bankok subvenciója tartja...

Olaszország demokráciája előtt Mussolini az 1922 november 16.-án tartott bemutatkozó beszédjével végleg becsapja az ajtót. Soha kormányfő hasonló formában nem illette a parlamentet. Az olasz országgyűlés kategorikus vonásokkal megrajzolt olyan képet kapott kétségtelen fölösleges voltáról, amelyet aligha tártak valaha parlament elé. Tudtára adták, hogy további együttmaradását egyedül az alkotmányos udvariasságnak köszönheti, stb. És a kamara tapsolt!

Franciaország, a Panama-botrány klasszikus hazája, nem marad el a szomszédos demokráciák mögött; az elpusztított területek belső helyreállításának kérdése, amelyet ez évben is napirendre tűztek, azok a szabálytalanságok, amelyeket ezen a téren elkövettek, sok milliárd frankjába kerültek az államnak.

Az európai demokratikus zűrzavar közepette a kis Hollandiát bizonyos mértékben úgy tekinthetjük, mint a boldogság szigetét. Azonban a demokrácia körül itt is baj van. Legalább is a királynő több mint 3 hónapon át hiába kísérletezett a kabinet összeállításával. A baloldalé volt a többség, de a parlamentarizmus fortélyai mégsem engedték, hogy miniszteri listát állítson össze. Végül is — mit tehettek egyebet? — olyan minisztérium kapta a hatalmat, amelyet azután módjukban volt megbuktatni.

Hornyánszky Gyula